

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови

«Допущено до захисту»
В. о. завідувача кафедри
_____ Тетяна Мішеніна
Протокол № _____
« ____ » _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____
« ____ » _____ 2024 р.

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
УЧНІВ І УЧЕНИЦЬ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ
ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна робота студентки групи
ЗУМЛІм-23 другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіти
(Українська мова і література),
додаткової спеціалізації –
зарубіжна література
Галушко Оксани Валеріївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
доцент **Шарманова Н. М.**

Оцінка:
Національна шкала _____
Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____
(підпис) (ім'я та прізвище)

Члени ЕК _____
(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

(підпис) (ім'я та прізвище)

АНОТАЦІЯ

Галушко О. В. Формування комунікативної компетентності учнів і учениць профільної школи лексико-фразеологічними засобами української мови : рукопис. Кривий Ріг, 2024. 95 с.

У кваліфікаційній роботі досліджено особливості вивчення лексики і фразеології в профільній школі, психолого-педагогічні чинники, сучасні принципи, прийоми й методи формування комунікативної компетентності учнів та учениць 10 і 11 класів. Описано особливості різних форм організації освітнього процесу, і зокрема дистанційного навчання. На підставі аналітичного огляду наукової літератури розкрито зміст низки понять із проблематики дослідження.

Здійснено аналіз чинної програми з української мови для профільного навчання учнів закладів загальної середньої освіти, а також рекомендованих МОН України підручників. Розроблено методичний комплекс (систему вправ і тестових завдань) задля формування комунікативної компетентності здобувачів освіти у профільній школі лексико-фразеологічними засобами української мови.

Ключові слова: комунікативна компетентність, лексикологія, лексико-семантична система мови, фразеологія, фразеологізм, профільна школа.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ І УЧЕНИЦЬ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	9
1.1. Формування комунікативної компетентності як орієнтир сучасної лінгводидактики.....	9
1.2. Особливості вивчення лексики і фразеології в профільній школі	16
1.3. Сучасні методи формування комунікативної компетентності лексико-фразеологічними засобами української мови.....	23
Висновки до першого розділу.....	28
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ФРАЗЕОЛОГІЇ В ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	29
2.1. Базові лінгвістичні поняття дослідження.....	29
2.2. Психолого-педагогічні та психолінгвістичні основи навчання лексикології і фразеології в профільній школі.....	37
2.3. Формування комунікативної компетентності в умовах дистанційного навчання.....	43
Висновки до другого розділу.....	51
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ФРАЗЕОЛОГІЇ В ПРОЄКЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ І УЧЕНИЦЬ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	52
3.1. Аналіз чинних програм у контексті наукової проблеми.....	52
3.2. Лінгводидактичний матеріал з лексикології та фразеології в підручниках з української мови у профільних класах	60

Висновки до третього розділу.....	71
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	75
ДОДАТКИ	84
ДОДАТОК А	84
ДОДАТОК Б	91

ВСТУП

Формування комунікативної компетентності учнів та учениць профільної школи має важливе значення, адже для сучасного здобувача освіти важливим є не лише вміння користуватися набутими знаннями задля можливості вибору майбутньої професії, а й бути готовим до інтеграції в соціум, що є неможливим без комунікативних умінь і навичок. Відповідно, учитель має застосовувати педагогічних технології, які не лише сприяють накопиченню знань і навичок, а й формують і розвивають такі якості учня, як пізнавальна активність, готовність самостійно оволодівати знаннями, уміння креативно мислити і правильно висловлюватися.

Проблема комунікативної компетентності була об'єктом вивчення таких учених, як Г. Васьківська, О. Біляєв, Л. Мамчур та інші дослідники. Окреслено основні принципи та окремі аспекти комунікативного вивчення рідної мови у працях З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, С. Карамана, В. Мельничайка, М. Пентилюк, Л. Скуратівського, Г. Шелехової та ін. Дидактичні й лінгводидактичні аспекти формування комунікативної компетентності учнів на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти обґрунтовано в роботах таких учених, як В. Головка, О. Кучерук, Т. Левченко, Н. Лушпай, М. Нікольченко, Т. Окуневич, Т. Чубань. Питання щодо формування комунікативної компетентності учнів профільної школи порушують З. Бакум, Т. Левченко, Т. Чубань та інші науковці.

Проте, незважаючи на наявні різноаспектні дослідження, порушена нами проблема потребує подальших студій, особливо в царині профільного навчання. Оскільки комунікативна компетентність ґрунтується на володінні лексичним і фразеологічним багатством української мови, то виникає потреба в методичних розробках й інноваційному освітньому контенті в навчанні лексикології та фразеології з урахуванням суспільних і педагогічних

вимог сьогодення. Власне, цим і окреслюємо **актуальність** нашої кваліфікаційної праці.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей формування комунікативної компетентності лексико-фразеологічними засобами української мови у профільній школі.

Задля досягнення мети потрібно було розв'язати низку **завдань**:

- 1) визначити наукові засади формування комунікативної компетентності учнів і учениць профільної школи лексико-фразеологічними засобами української мови;
- 2) окреслити базові лінгвістичні поняття дослідження;
- 3) з'ясувати психологічні і психолінгвістичні основи навчання лексикології та фразеології в профільній школі;
- 4) проаналізувати зміст програми і чинних підручників з української мови для профільних класів;
- 5) схарактеризувати особливості формування комунікативної компетентності в умовах дистанційного навчання;
- 6) розробити систему вправ і завдань задля формування комунікативної компетентності учнів та учениць у профільній школі.

Об'єктом дослідження є процес формування комунікативної компетентності учнів та учениць у профільній школі.

Предметом наукової праці є підходи, принципи, методи, психологічні та психолінгвістичні чинники формування комунікативної компетентності учнів та учениць у профільній школі.

У кваліфікаційній роботі ми послуговувалися такими **методами дослідження**:

- теоретичного аналізу (вивчення лінгводидактичних, психолого-педагогічних праць задля визначення стратегії формування комунікативної компетентності в проєкції на профільну школу);
- критичного аналізу (визначення оптимальних методів вивчення лексики та фразеології в профільній школі; а також інструментарію для

формування комунікативної компетентності в умовах дистанційного навчання);

– теоретичного синтезу (окреслення ключових понять дослідження: «комунікативна компетентність», «лексикологія», «слово», «фразеологія», «фразеологізм»);

– описового методу (схарактеризовано особливості формування комунікативної компетентності здобувачів освіти лексико-фразеологічними засобами української мови у профільній школі).

Наукова новизна нашого дослідження полягає в системному описі сучасних підходів до проблеми формування комунікативної компетентності учнів профільної школи засобами лексики та фразеології української мови в нових соціокультурних умовах; запропоновано методику формування комунікативних навичок у старшокласників через вивчення лексичних і фразеологічних одиниць.

Теоретична значущість роботи. Магістерська праця містить аналітичний огляд проблеми формування комунікативної компетентності в учнів та учениць профільної школи під час вивчення лексики і фразеології української мови.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що основні положення, висновки, методичний комплекс (рекомендації, система уроків, вправ) можуть бути корисними вчителям на уроках української мови у процесі вивчення з учнями профільної школи лексики і фразеології, у позаурочній роботі; студентам у підготовці до практичних занять із методики навчання української мови

Апробація результатів дослідження. Участь у таких конференціях: Регіональна наукова конференція «Українське слово в науковому вимірі» (28 лютого 2024 р., Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг); II Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурні комунікації в галузі освіти» (21–22 березня 2024 р., Хмельницький національний університет, м. Хмельницький); Міжнародна

наукова конференція здобувачів вищої освіти «*Мови й літератури світу в глобалізаційних процесах*» (18 квітня 2024 р., Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг); *Наукові читання молодих дослідників до Дня слов'янської писемності* (17 травня 2024 р., Криворізький державний педагогічний університет); Всеукраїнська студентська науково-практична конференція з міжнародною участю «*Славістичні студії в сучасному філологічно-дидактичному просторі*» (24 травня 2024 р., Хмельницький національний університет, м. Хмельницький).

Окремі положення з теми дослідження опубліковані в статті: Галушко О. Особливості вивчення лексики і фразеології у профільній школі. *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць / Ж. В. Колоїз (відп. ред.). Кривий Ріг, 2024. Вип. 12. С. 36–41.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, який нараховує 96 позицій, та двох додатків. Повний обсяг дослідження – 94 сторінки, із яких 74 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ І УЧЕНИЦЬ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Формування комунікативної компетентності як орієнтир сучасної лінгводидактики

Один із ключових аспектів роботи українських закладів середньої освіти полягає у визначенні найбільш результативних методів навчання, які мають яскраво виражену комунікативну спрямованість, а отже, є пріоритетним є формування комунікативної компетентності учнів, яка, зрештою, є складовою життєвої компетентності.

Сучасний заклад загальної середньої освіти має на меті не лише надати здобувачам освіти якісні знання з дисциплін, передбачених програмою, а й сформувати комунікативну особистість – людину, яка володіє засобами мови, орієнтується в ситуації спілкування і вміє обирати відповідні стратегії спілкування. Тому Ф. Бацевич вважає, що формування комунікативних умінь є основною метою навчання мови [6, с. 126].

Проблему комунікативної компетентності активно досліджують лінгводидакти, психологи та соціологи. Г. Васьківська вважає формування комунікативної компетентності особистості основною проблемою сучасної лінгводидактики. Комунікативна компетентність, на думку вченої, визначається рядом навичок, які виявляються у швидкому, глибокому та стійкому оволодінні різними методами та засобами мовленнєвої діяльності. Це включає вміння слухати, правильно сприймати й відтворювати інформацію як усно, так і письмово, вести діалог, брати участь у обговореннях, проводити переговори, а також переконувати і відстоювати свої переконання [9].

О. Біляєв розглядає навчання з комунікативним спрямуванням як

нерозривну єдність екстралінгвістичної і лінгвістичної природи людського спілкування. Екстралінгвістична складова – це інтенція мовця і ситуативний зміст спілкування; лінгвістична – засоби мови на всіх її рівнях, а також стилістичні ресурси [7]. На підставі такої сутності в лінгводидактиці було окреслено й інтерпретовано основні засади вивчення рідної мови в комунікативному аспекті (З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Л. Скуратівський, Г. Шелехова та інші).

Різним аспектам формування комунікативної компетентності учнів під час вивчення української мови присвячені праці інших сучасних учених. Вагомим здобутком стала монографія Л. Мамчур, у якій дослідниця розкриває розвиток комунікативної компетентності учнів основної школи, враховуючи принципи перспективності і наступності [47, 48].

М. Нікольченко, В. Головка [54], Н. Лушпай [46], О. Кучерук [42], Т. Окуневич [57] звертають увагу на дидактичні та лінгводидактичні особливості формування комунікативної компетентності учнів на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти. Т. Левченко, Т. Чубань актуалізують цю проблему в проекції на профільне навчання [43].

Проте, незважаючи на такі ґрунтовні й різноаспектні дослідження, проблема формування комунікативної компетентності учнів потребує подальших студій, особливо в царині профільного навчання. Адже концепція профільного навчання орієнтується на подальший всебічний розвиток учня як всебічно розвиненої особистості, його здібностей і талантів, духовного та культурного зростання, а також на формування позиції свідомого громадянина України [38], що неможливо досягти без відповідних комунікативних умінь і навичок.

Слід сказати, що в опрацьованій нами науковій літературі використовуються терміни *комунікативна компетентність* та *комунікативна компетенція*, які базуються на таких загальних педагогічних поняттях, як *компетентність* та *компетенція*. Уважаємо доцільним окреслити зазначені поняття.

Так, А. Семенова розмежовує поняття *компетентність* та *компетенція*. На думку вченої, компетентність – це система знань, умінь, навичок і ставлень, які організовано здобуваються в процесі навчання і дозволяють людині самостійно визначати та вирішувати проблеми, що виникають у конкретній галузі, незалежно від ситуації чи контексту [75, с. 85]. Дослідниця трактує компетенцію як сукупність внутрішніх, потенційних і прихованих психологічних змін (знання, уявлення, алгоритми дій, системи цінностей і відносин), які з часом постають як певні компетентності, що виявляються через діяльність людини. Вони, зі свого боку, стають особистісними надбаннями (рисами та якостями), що екстрапольовано в поведінці й відображено в мотиваційних, смислових і регуляторних аспектах, поряд із когнітивними знаннями та досвідом [75, с. 86].

Безперечно, поняття взаємопов'язані: *компетентність* та *компетенція* співвідносяться як умова і результат; компетенція є похідною від компетентності, але характеризує реального індивідуального суб'єкта як носія компетентності

Що ж до термінів *комунікативна компетентність* та *комунікативна компетенція*, то в основі їх дефініцій – знання мови. Отже, комунікативна компетентність – це частина життєвої компетентності, яка уможливорює інтеграції індивіда в суспільство; це навички, які забезпечують ефективне спілкуванням, а насамперед – це володіння мовою як основним засобом людської комунікації.

Крім лінгвістичної складової, поняття комунікативної компетентності охоплює соціокультурну та прагматичну складові. Соціокультурна складова розглядає суб'єкт комунікації як носія певної культури, у якій виробилися певні норми спілкування. Прагматика спілкування виявляється насамперед у здатності впливати «суб'єктів один на одного за допомогою мовних засобів (коду)» [6, с. 105].

На думку Ф. Бацевича, основоположника вітчизняної комунікативної лінгвістики, «комунікативна компетенція – це сукупність знань і умінь

учасників інтеракції спілкування у різноманітних умовах (ситуаціях) з різними комунікантами; набір комунікативних стратегій разом із володінням комунікативними правилами, максимами, постулатами і конвенціями спілкування» [6, с. 328].

Комунікативна компетентність, у нашому розумінні, це ще й уміння комунікантів долати труднощі, які виникають під час спілкування, особливо коли співрозмовник порушує правила комунікативної поведінки або через індивідуально-психологічні особливості учасників спілкування.

Комунікативна компетенція охоплює мовленнєву компетенцію (уміння практично використовувати мовні знання та мовні одиниці), мовну компетенцію (знання мовних одиниць та правил їх сполучуваності), предметну компетенцію (здатність за допомогою загальної лексики відтворювати у свідомості картину світу) та прагматичну компетентність (уміння спілкуватися з урахуванням комунікативної мети, обирати необхідні форми та типи мовлення, відповідно до функціонально-стильових різновидів мовлення) [76, с. 70].

Комунікативна компетенція націлена на вирішення низки завдань:

- отримання потрібної інформації;
- успішне передавання інформації;
- задля досягнення поставленої мети переконання співрозмовника вдатися до певних дій;
- отримання в процесі комунікації додаткової інформації про співбесідника (визначення його соціального статусу, рівня освіченості, інтелектуального розвитку, приналежності до певної культури чи субкультури);
- уміння за інтонаційними відтінками голосу співрозмовника розрізнати його емоційний стан, а також інтерпретувати зміст висловлювань та розуміти можливий підтекст;
- здійснення позитивної само презентації: справляти приємне враження

на співрозмовника або читача, володіючи культурою мовлення [65, с. 200].

Формування комунікативної компетентності старшокласників має базуватися насамперед на методичних діях, спрямованих на удосконалення мовних знань. Методологічною основою формування комунікативної мовленнєвої компетентності є ідея комунікативно-ситуативної діяльності: моделювання життєвих ситуацій, у яких учні виступають мовленнєвими партнерами.

Лінгводидактика визначила основні принципи, які формують стратегію україномовної освіти, зорієнтованої на розвиток комунікативної компетентності учнів. Серед них виокремлюють:

- принцип комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення мови;
- принцип орієнтації на попередній когнітивно-комунікативний досвід здобувача освіти;
- принцип діалогічності в освітньому процесі;
- принцип рольового структурування змісту та процесу навчання;
- принцип ситуативного напрямку формування комунікативних навичок;
- принцип кооперації (спільної освітньої діяльності);
- принцип етикету в навчанні [42].

У реалізації цих принципів пріоритетними мають бути комунікативні методи навчання, а саме: групове обговорення навчально-тематичних питань, рольова гра, кейс-метод, комунікативні тренінги тощо.

Формування комунікативної компетентності має на меті вироблення в учнів мовленнєвих умінь риторичної майстерності. Така робота спрямована на формування навичок публічного виступу та діалогічного спілкування.

Риторична майстерність передбачає підготовку та виконання публічних виступів, де старшокласники вчаться структурувати свої думки, використовувати різні риторичні прийоми та ефективно комунікувати свої ідеї. Для розвитку навичок виступів перед аудиторією необхідно навчити

учнів не лише мови, а й володіти голосом та іншими невербальними засобами задля контакту з аудиторією, умінню аналізувати власну промову.

Розвиток навичок діалогічного спілкування спрямований на навчання учнів вести діалоги, обмінюватися думками і ідеями з іншими. Важливо звернути увагу на те, що діалогічне мовлення охоплює мовні засоби спілкування і як допоміжні – позамовні (невербальні), які теж необхідно вміти «зчитувати». До невербальних засобів Ф. Бацевич відносить акустичну, оптичну, тактильно-кінестезичну, ольфакторну і темпоральну інформації. Учений зазначає, що важливу роль у діалогічному спілкуванні відіграють також фонація (звукове втілення) і кінетика (руховий супровід) [6, с. 69].

Формуючи комунікативну компетентність учнів та учениць на уроках української мови, учитель може використовувати різні комунікативні вправи, такі як обговорення кейсів, дебати, «круглий стіл», «мікрофон», де учні вправляються в аргументації своїх поглядів, умінні слухати та реагувати на думки інших. Ефективним, на нашу думку, є використання відеозаписів реальних комунікативних ситуацій, зокрема й тих, учасниками яких були самі учні (наприклад, відеозапис діалогів на задану тему, які учні готували в парах). Вважаємо, що використання інтерактивних вправ має такі переваги:

- заохочує здобувачів освіти до навчання;
- стимулює ініціативність у спілкуванні, оскільки учні більш активно залучаються до аналізу та обговорення;
- ознайомлює здобувачів із новими ресурсами комунікації, які вони можуть використати на практиці.
- допомагає учням застосовувати ефективні стратегії та тактики для досягнення взаєморозуміння та розв'язання комунікативних завдань.

Окреслений підхід сприяє більш активному та змістовному навчанню комунікативних навичок учнів, підвищуючи їхню здатність до успішного спілкування та взаєморозуміння. Запровадження принципів формування зазначеної компетентності та відповідних методів підвищить рівень культури спілкування, забезпечить засвоєння правил ведення діалогу та різноманітні

комунікативні стратегії. Вивчення проблем формування комунікативної компетентності в контексті сучасної педагогічної теорії та шкільної практики української мови підтверджує, що для досягнення навчальних цілей у розвитку навичок ефективного спілкування необхідно використовувати як традиційні, так і новітні методи навчання.

Ураховуючи сучасні форми й засоби спілкування, робимо висновок, що формування комунікативної компетентності в освітньому процесі полягає у цілеспрямованій роботі по виробленню в учнів умінь і навичок ефективно спілкуватися за допомогою вербальних і невербальних засобів відповідно до конвенцій і правил спілкування. Комунікативна компетентність передбачає також виховання особистості відповідно до норм, прийнятих в етнокультурному соціумі, а рівень її сформованості певною мірою залежить і від когнітивної спроможності індивіда та інших його особистісних характеристик.

Аналітичний огляд наукових джерел дає підстави констатувати, що комунікативна компетенція складається з таких компонентів:

- мовленнєвої компетенції, що означає вміння практично застосовувати мовні знання та користуватися мовними одиницями;
- мовної компетенції, яка полягає в знанні мовних одиниць та правил їх поєднання;
- предметної компетенції, що охоплює вміння співвідносити лексичні одиниці з реаліями навколишнього світу;
- прагматичної компетентності, яка полягає в здатності здійснювати мовленнєву діяльність відповідно до комунікативної мети, вибирати необхідні форми та типи мовлення, ураховуючи функціонально-стильові різновиди мовлення.

Отже, комунікативна компетентність сучасного старшокласника охоплює такі характеристики, які забезпечать його входження в соціум, адаптацію і професійну самореалізацію. Розглянута нами компетентність передбачає досконале володіння системою мови, стилістикою мовлення,

знання законів спілкування в певному етнокультурному просторі, у якому перебувають учасники спілкування, дотримання ними усіх комунікативних засад, постулатів і реєстрів, чинних норм зі стилістики й культури української мови.

1.2. Особливості вивчення лексики і фразеології в профільній школі

Профільне навчання української мови, як один з основних напрямів модернізації та удосконалення системи освіти в Україні, насамперед спрямоване на «...інтелектуалізацію мовлення учнів, актуалізацію їх лексичної, семантичної <...> компетентностей; вироблення мовного смаку шляхом розширення лінгвістичного (філологічного) світогляду; застосування отриманих знань і вмінь у власній мовленнєвій практиці» [49, с. 5].

Специфіка профільного навчання української мови полягає в тому, що воно сприяє інтенсивному мовному та інтелектуальному розвитку старшокласників, стимулює їхнє творче мислення, уяву, мовне чуття та смак, формує усвідомлену позитивну мовну поведінку, мовнокомунікативні вміння, творчі здібності та навички самостійного навчання і мовленнєвого самовдосконалення. Усе це позитивно впливає на якість засвоєння інших шкільних предметів, визначає успіхи в майбутній професійній діяльності та сприяє соціальній адаптації.

Отже, профільне навчання філологічного напрямку зорієнтоване на практичне застосування знань, що вимагає від учителя використання ефективних методів, прийомів та засобів навчання. Програма з української мови для старших класів (10–11) передбачає, що досягненню цілей і вирішенню завдань профільного навчання сприятиме застосування інтегрованих сучасних наукових підходів, таких як особистісно орієнтований, компетентнісний, комунікативно-діяльнісний, соціокультурний та текстоцентричний [49, с. 1].

Особистісно орієнтований підхід фокусується на створенні сприятливих умов для навчання і саморозвитку учнів; компетентнісний – на розвитку життєво необхідних і професійних навичок; соціокультурний підхід передбачає представлення інформації про матеріальну та духовну культуру українського народу через фольклорні, художні, публіцистичні та науково-популярні тексти, які слугують ілюстрацією до лінгвістичних концепцій; комунікативно-діяльнісний підхід підтримує формування комунікативної компетентності під час уроків української мови; дослідницький підхід допомагає учням розвивати дослідницькі навички, критичне мислення, аналіз мовних явищ та вміння аргументувати й робити висновки [59, с. 16].

Усі вищезазначені підходи діють у єдності та реалізуються як системно-інтеграційний комплекс взаємопов'язаних принципів, які є визначальними у відборі навчального матеріалу, оптимального добору форм, методів, прийомів та засобів навчання.

Проблема принципів навчання української мови в закладах загальної середньої освіти порушувалася в наукових працях О. Горошкіної, С. Карамана, Н. Коваль, М. Пентилюк та інших лінгводидактів. Учені обґрунтовують систему дидактичних принципів навчання на наукових засадах, ураховуючи нормативні вимоги до організації навчально-виховного процесу, а також інтенсивні глобалізаційні та інтеграційні трансформації, що відбуваються в сучасній освіті. Аналітичний огляд лінгводидактичних джерел показав, що в методиці навчання української мови в основній школі перевага віддається загальнодидактичним принципам навчання.

Під час вивчення лексики і фразеології в закладах середньої освіти методика пропонує використовувати як загальнодидактичні (вивчення лексики і фразеології у зв'язку зі словотвором та граматиною, засвоєння української лексики як системи, лексико-семантичного, комунікативно-діяльнісного, лексико-граматичного, лексико-синтаксичного; позамовного; контекстного), так і спеціальні принципи навчання, зокрема, вироблення лексико-стилістичної уважності, точності у з'ясуванні кожної лексеми в

тексті, інтерпретація незнайомих слів, сполучуваності слів у тексті, виокремлення ключових слів, акцент на лексичному багатстві мови, попередження лексичних помилок, добору якісного текстового матеріалу, формування чуття стилю, дару слова, розвитку естетичних почуттів, творчих здібностей тощо [52, с.71].

Дослідники також виокремлюють особливі принципи навчання лексикології та фразеології.

Екстралінгвістичний принцип – передбачає порівняння слів та фразеологізмів з реаліями, які вони позначають або описують. Цей принцип є основою для визначення лексичних одиниць і типів фразеологічних зворотів.

Лексико-граматичний принцип полягає в порівнянні лексичних і граматичних значень слів, наприклад, при розмежуванні омонімів чи омоформ.

Семантичний принцип застосовується при вивченні слів з кількома значеннями, синонімів, омонімів, антонімів і різних видів фразеологізмів.

Діахронічний принцип реалізується при з'ясуванні етимології слова чи фразеологізму, які ілюструють лінгвокультурологічний зміст; дієвим є цей принцип і при вивченні архаїзмів і неологізмів [23, с. 63–64].

Провідні вітчизняні лінгводидакти М. Пентилюк, З. Бакум, С. Караман, О. Караман підкреслюють важливість використання таких специфічних принципів навчання: інтеграція лексикології з фонетикою, фразеологією, словотвором, граматиною, орфографією та пунктуацією; функціонально-стилістичний аспект у вивченні мови; зв'язок між вивченням лексикології та розвитком мовлення; взаємозалежність усного і писемного мовлення; навчання лексикології на основі текстів [52].

На практиці вчитель використовує систему принципів навчання в їхній взаємодії, забезпечуючи науково обґрунтоване формулювання мети навчальної діяльності; вибирає зміст, методи і засоби навчання учнів, створює необхідні умови для досягнення необхідних результатів освітнього процесу. Перед вчителем стоїть завдання виявити важливі взаємозв'язки між

принципами, які дають змогу створити ефективну систему навчання лексикології та фразеології учнів у профільних класах.

Під час вивчення фразеології методисти радять спиратися на такі основні загальнодидактичні принципи, як-от: науковості, систематичності й послідовності, наступності й перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, свідомості, доступності [52, с. 185]. Разом із тим, вважаємо доцільним використання спеціальних методів. Наприклад, під час пояснення значень фразеологізмів, їх походження ефективним є метод спостереження, який стимулює активність учнів у процесі сприйняття та осмислення нових теоретичних знань. Важливо зазначити, що виконання вправ під час вивчення фразеології є одним з основних способів перетворення теоретичних знань на практичні вміння й навички [52, с. 185].

Ефективним у вивченні фразеології є метод стилістичного експерименту, під час якого учні вдаються до заміни вжитого в тексті фразеологізму синонімічним або який полягає в заміні використаного в тексті іншим фразеологізмом-синонімом чи близьким за значенням словом чи описовим зворотом. Так учні самі приходять до висновку про відтінки значень фразеологічних синонімів і доречність авторського вибору в досліджуваному ними контексті. Важливо звернути увагу учнів на образності, виразності, емоційності фразеологічних одиниць.

Принцип формування стійкої мотивації до оволодіння лексичним і фразеологічним багатством української мови ґрунтується на зацікавленості учнів, їхньому усвідомленні, що засвоєння лексики та фразеології української мови є життєво необхідною умовою становлення кожного з них як комунікативної особистості. Це досягається через організацію освітнього процесу так, щоб мотиви учнів максимально відповідали їхньому особистому досвіду та потребам.

Принцип лексичного аналізу мови художніх текстів запроваджують на інтегрованих уроках української мови і літератури у поєднанні з принципом реалізації міжпредметних зв'язків, а також на уроках мови, наприклад, під

час вивчення пасивної лексики. Цей принцип забезпечує тлумачення незрозумілих учням слів і виразів, виявлення семантичних відтінків багатозначних слів, дає змогу простежити процес семантичної трансформації слова в художньому контексті, дослідити виражальні можливості синонімів, антонімів, перифраз, омонімів, паронімів у художніх текстах.

Принцип уведення дібраних лексем у власне мовлення полягає у складанні учням речень і текстів за опорними словами, виконання вправ на заміну слів у реченнях синонімами чи антонімами, написання відгуків, роздумів з використанням запропонованих слів чи виразів.

Запровадження принципу реалізації міжпредметних зв'язків під час вивчення лексики і фразеології забезпечує формування в старшокласників цілісної системи знань та уявлення про мовну картину світу.

Принцип урахування семантики фразеологічних одиниць спрямований на засвоєння учнями значення фразеологізмів, вироблення умінь правильно і доречно вживати ці одиниці в мовленні. Цей принцип передбачає роботу з фразеологічними словниками, що сприяє виробленню в учнів навичок користування лексикографічними джерелами для з'ясування значення фразеологізмів та перевірки щодо правильності використання фразем, відстеження їх можливих трансформацій у художньому контексті.

Принцип опертя на соціокультурний компонент змісту лексичних і фразеологічних одиниць спрямований на засвоєння соціокультурних знань, пов'язаних з використанням певних лексем чи фразеологічних одиниць. Усе це дає змогу зрозуміти національно-культурне підґрунтя картини світу, відображеної у фразеологізмах.

Усі перераховані принципи діють у взаємозв'язку, доповнюючи один одного. Їх творче застосування під час вивчення лексикології і фразеології стимулюватиме пізнавальну активність старшокласників, сприяє формуванню їхньої комунікативної компетентності.

Колектив авторів «Практикуму з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах» за ред. М. Пентилюк [65, с. 122] виокремлюють

такі власне методичні та специфічні принципи навчання лексики і фразеології:

- лексико-граматичний (зіставлення лексичного і граматичного значень); [2]
- системний (урахування елементів лексичної парадигми);
- функційний (урахування стилістичного розмежування);
- лексико-синтаксичний (урахування слова і словосполучення);
- екстралінгвальний (зіставлення слова з реаліями і поняттями);
- контекстний (урахування синтагматичних зв'язків у контексті).

Сучасна методика навчання лексики у профільній школі наголошує на практичній спрямованості навчання, на необхідності опертя в освітній діяльності на засвоєні в попередніх класах знання. Відтак роботу з удосконалення комунікативних умінь і навичок старшокласників слід здійснювати на основі раніше опанованих лексичних понять. Одиниці лексичної системи традиційно розглядають із погляду:

- 1) лексичного значення;
- 2) статусу в лексичній системі мови;
- 3) походження;
- 4) царини використання;
- 5) активності вживання в мовленні;
- 6) їх емоційно-експресивно та стилістичного забарвлення.

Оскільки слово, крім лексичного, має також і граматичне значення, а у своїй структурі має одиниці нижчих рівнів – фонemi (звуки) і морфеми, – то лінгводидакти вважають за необхідне вивчати лексикологію в тісному зв'язку з іншими розділами науки про мову: фонетикою (наприклад, розрізнення паронімів), словотвором (один із шляхів поповнення словникового фонду мови), морфологією (приналежність слова до певної частини мови, перехідні явища), синтаксисом (слово реалізує свої значення на рівні речення), функціональною стилістикою. Такий підхід до вивчення

науково-теоретичного матеріалу має велике значення, оскільки дає змогу здобувачам освіти вільно використовувати слова, доречно їх уживати в мовленні, а крім того, осягнути мову як високоорганізовану систему з її закономірностями, у якій слово як знакова одиниця посідає центральне місце. Тому в основі методики вивчення лексики у профільних класах – вчення про слово як основну знакову одиницю мови, яка є носієм сукупності значень, що виявляються в мовленні залежно від контексту, стилю й задуму мовця. Оволодіти досконало рідною мовою можна лише за умови засвоєння її лексичного багатства.

У процесі вивчення фразеології в профільних класах учитель також спирається на вже набуті знання здобувачів освіти, робить акцент на тому, що фразеологія, як і лексика, побудована на системності. Керуючись провідними загальнодидактичними принципами (науковості, систематичності й послідовності, наступності і перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, свідомості, доступності), учитель використовує і специфічні методичні прийоми, спрямовані на формування комунікативної компетентності старшокласників.

За визначенням С. Гончаренка, прийом навчання – це «конкретні дії (як розумові, так і практичні) учителя або учнів, які сприяють розкриттю або доповненню методу засвоєння навчального матеріалу [20, с. 169]

Серед прийомів по формуванню комунікативної компетентності учнів важливе місце посідає *прийом конструювання*, суть якого полягає в тому, що учні самостійно проєктують приклади, які ілюструють вивчене поняття чи явище, удосконалюють уміння використовувати фразеологізми залежно від мети висловлювання.

Прийом редагування сприяє формуванню в учнів уміння вдосконалювати власне писемне мовлення, розвивати критичне ставлення при доборі фразеологічного матеріалу. Завдання на редагування як ефективний засіб попередження й виправлення помилок можуть бути спрямовані на усунення неточного використання фразеологізмів.

Отже, вивчення лексики і фразеології в профільній школі має важливе значення, оскільки сприяє розширенню словникового та фразеологічного запасу старшокласників, розвитку образного мислення, що є необхідними компонентами комунікативної компетентності задля подальшої самореалізації.

1.3. Сучасні методи формування комунікативної компетентності лексико-фразеологічними засобами української мови

Процес формування комунікативної компетентності особистості різноаспектно досліджували у своїх працях такі учені, як Ф. Бацевич [6], Н. Голуб, О. Горошкіна [18], Л. Калмикова [34], М. Пентилюк [60], С. Шабат-Савка [90] та ін.

У визначенні методів формування зазначеної компетентності старшокласників важливо враховувати досягнення комунікативної лінгвістики, яка вивчає загальні закони спілкування людей «з використанням живої природної мови, а також з урахуванням усіх наявних складових комунікації (фізичних, фізіологічних, психологічних, соціальних, контекстних, ситуативних тощо) [6, с. 8].

У процесі комунікації відбувається процес соціалізації індивіда, його національна самоідентифікація. Ключову роль у становленні особистості відіграє міжособистісне спілкування. Щоб таке спілкування було успішним, комуніканти повинні володіти насамперед спільним кодом – мовою, а крім того, бути обізнаними з виробленими суспільством законами і моделями спілкування. Тому основним завданням навчання української мови є формування комунікативно компетентної особистості, яка «володіє виражальним багатством мови, продукує її в різних життєвих ситуаціях і шанує її, дбає про збереження й розвиток» [52, с. 59].

І. Кучеренко вважає, що для формування комунікативної компетентності учнів особливу увагу «слід приділяти взаємозв'язку основних

етапів процесу створення власного висловлювання (докомунікативного – орієнтації, планування; комунікативного – реалізації; посткомунікативного – контролю), особливостей комунікативної ситуації та інтерпретації тексту комунікатом» [41, с. 120]. Дослідниця вважає, що методика формування комунікативної компетентності учнів повинна базуватися на науково обґрунтованих психологічних принципах, таких як психолінгвістичні закономірності мовленнєвої діяльності, особливості процесів створення власних висловлювань і сприйняття чужого мовлення, активна творча співпраця всіх учасників навчального процесу, створення сприятливого мікроклімату та підбір ефективних лінгводидактичних засобів [41, с. 120].

До таких засобів можна віднести створення різностильових текстів, як усних так і писемних. Основними методами розвитку усного мовлення є створення діалогів, проведення полілогів, участь у дискусіях, обговореннях та диспутах; підготовка і проголошення доповідей та презентацій тощо. Доцільно привчити учнів до поетапного створення зразків усного мовлення:

- докомунікативний етап: аналіз комунікативної ситуації, визначення комунікативної мети, передбачення результатів, встановлення теми й цілей висловлювання, підбір відповідного матеріалу та мовних елементів, організація їх у певній послідовності, формулювання тексту чи реплік для діалогу;

- комунікативний: проголошення тексту;

- посткомунікативний: аналіз результатів спілкування [41, с. 117].

Дотримання етапів мовленнєвої діяльності (намір, планування, реалізація, контроль) є важливим і на уроках писемного мовлення. Під час підготовки до створення учнями того чи того тексту необхідною є словникова робота, залучення фразеологізмів.

Для активізації навчальної діяльності здобувачів освіти, удосконалення активності їхнього спілкування методисти пропонують використовувати інтерактивні методи навчання. Інтерактивне навчання дає змогу досягти результатів за певними параметрами.

1. Інтенсивність спілкування: створюється середовище, де учасники активно взаємодіють між собою, що підвищує ефективність навчального процесу.

2. Рефлексивне слухання та говоріння: використання таких технік, як обмірковування вголос, спростування почутого, постановка питань та відповіді на них, обґрунтування власної думки, сприяє глибшому розумінню матеріалу та розвитку комунікативних навичок.

3. Налагодження контактів у колективі: інтерактивні методи сприяють формуванню атмосфери розуміння, поваги та взаємодопомоги серед учасників.

4. Напрацювання індивідуальних стратегій і тактик спілкування: Учасники мають можливість експериментувати з різними підходами до комунікації та обирати ті, які найбільше підходять для їхнього стилю спілкування.

Окреслені вище параметри забезпечують усебічний розвиток як окремих осіб, так і колективу загалом.

Використання в освітньому процесі цих методів допомагає моделювати різноманітні ситуації спілкування, організоване групове обговорення і вирішення яких сприяє розвитку комунікативних здібностей, морально-духовних якостей учнів, формуванню комунікативної компетентності.

Одним з інтерактивних методів формування комунікативної компетентності учнів у дидактиці розглядають гру. Гра є видом діяльності, що здійснюється в умовних обставинах і орієнтована на відтворення та засвоєння колективного досвіду, зафіксованого у соціально закріплених формах виконання конкретних дій, а також у предметах науки та культури [90 с. 79].

У нашому розумінні, *гра* – змодельована діяльність, під час якої старшокласники мають змогу застосувати набуті теоретичні знання у спеціально створених умовах комунікативної взаємодії, навчитися долати психологічні та інші бар'єри в спілкуванні. Гра мотивує до поповнення лексичного і фразеологічного запасу, без чого неможливо точно

сформулювати думку.

Основною умовою гри є діалогічне спілкування. Кожен учасник має повне право висловлювати свої думки та ставлення до питань, що виникають під час гри. Відтак гра є репрезентацією інтерактивної взаємодії, справжнім комунікативним діалогом, що сприяє розвитку навичок наукової комунікації та загальної комунікативної компетентності.

Кожна гра, по суті, є діалогом, адже кожен учасник має змогу висловлювати свої думки та ставлення до питань, що виникають під час гри. Отже, гра є як вербальним, так і поведінковим діалогом, що сприяє розвитку навичок наукової комунікації та загальної комунікативної компетентності, а як форма діяльності має безліч переваг, зокрема:

- 1) розвиток навичок комунікації: гравці вчаться слухати одне одного, аргументувати свою позицію, вести дискусію та знаходити компроміси;
- 2) формування наукової комунікації: під час гри можуть розглядатися різноманітні наукові питання, що сприяє розвитку вміння обговорювати наукові теми та використовувати наукову термінологію;
- 3) збагачення словникового запасу: активне використання мови в різних контекстах сприяє розширенню лексичного запасу учасників;
- 4) розвиток критичного мислення: обговорення та аналіз різних ситуацій під час гри допомагає гравцям розвивати навички критичного мислення;
- 5) покращення взаємодії та співпраці: участь у спільних ігрових завданнях сприяє розвитку командної роботи та навичок співпраці.

Відтак гра є ефективним інструментом для розвитку комунікативної компетентності та наукового мислення, що робить її цінним елементом у навчальному процесі та в інших сферах життя. Під час гри діалог може перерости в полілог.

О. Тур радить практикувати такі модифікації гри: гра-імітація (імітується певна діяльність, наприклад: «Двобій науковців»), операційна гра (відпрацьовується виконання конкретних дій, специфічних операцій,

наприклад: «Запитай, дай відповідь, доповни»), рольова гра (відпрацьовується тактика комунікативної поведінки конкретної особи, наприклад: «Відкритий мікрофон»), діловий театр (розігрується певна ситуація, поведінка людини в цій ситуації, наприклад: «Ділова взаємодія»), гра-рефлексія (відпрацьовується вміння аналізувати ситуацію, оцінювати власний стан і стан іншої людини, встановлювати контакт) [82, с. 83–84].

Дієвим методом формування комунікативних умінь учнів та учениць профільної школи є залучення їх до участі в різних проєктах, які здебільшого реалізуються за допомогою телекомунікаційних мереж. У процесі реалізації проєктів розвиваються академічні, соціальні та творчі здібності учнів. Метод проєктів є адаптивною моделлю організації виховної діяльності, яка спрямована на самореалізацію особистості через розвиток її інтелектуальних, моральних, волевих якостей та творчих потенціалів [80, с. 114].

Участь у проєктах, які є по суті публічними, спонукає старшокласників більш відповідально ставитися до створення висловлювань (усних чи писемних), добору мовних засобів і форм, що сприяє вдосконаленню комунікативних навичок. Якщо така робота проводиться в групах, то виникає відповідальність за спільну справу, адже комуніканти відчують себе значущими в колективі.

Створення певного інформаційно-навчального простору в умовах дистанційного навчання відкриває широкі можливості перед учасниками навчального процесу. На платформах Google Classroom, ZOOM, Google Meet, а також створення груп у мережах Viber, Telegram, які здебільшого використовуються в закладах середньої освіти Кривого Рогу, дозволяють упровадити інтерактивні методи навчання мови: залучити старшокласників до участі у відеоконференціях, до створення відео (наприклад, озвучити власний твір), побувати в ролі тележурналіста (створити репортаж з місця події, інтерв'ю з цікавою людиною тощо). При цьому можна поставити завдання щодо використання лексики (синонімів, антонімів, слів у прямому і

переносному значенні) та фразеологізмів відповідно до того чи того стилю.

Відтак за допомогою згаданих комп'ютерних комунікаційних ресурсів учитель може тестувати й опитувати здобувачів освіти з використанням запитань закритого і відкритого типу, що має важливе значення в підготовці старшокласників до зовнішнього незалежного оцінювання.

Висновки до першого розділу

Аналіз дидактичної літератури дозволяє зробити висновок, що формування комунікативної компетентності учнів профільної школи є пріоритетним завданням вітчизняних закладів загальної середньої освіти. Адже комунікативна компетентність – це, насамперед, володіння мовою як основним засобом людського спілкування.

Методологічним підґрунтям для формування комунікативної компетентності є відтворення життєвих ситуацій, у яких здобувачі освіти набувають реальних навичок соціальної взаємодії. Виокремлюємо такі принципи формування комунікативної компетентності учнів: комунікативно-діяльнісний підхід у роботі над мовою; опора на когнітивно-комунікативний досвід учня; діалогічність у навчанні; рольова організація змісту і процесу навчання; ситуативне спрямування процесу формування комунікативних умінь; навчальна співпраця; принцип етикетності.

Комунікативну компетентність можна визначити як уміння здійснювати ефективне спілкування за допомогою мовних та немовних засобів комунікації. Ця компетентність передбачає мовленнєву, мовну, предметну та прагматичну компетенції.

У процесі вивчення лексики і фразеології в профільній школі учитель має використовувати в комплексі як загальнодидактичні, так і спеціальні принципи навчання. Задля формування комунікативної компетентності учнів дієвими є інтерактивні методи навчання (залучення до участі в різних проєктах, відеоконференціях, до створення відео, презентацій).

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ФРАЗЕОЛОГІЇ В ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

2.1. Базові лінгвістичні поняття дослідження

Вивчаючи лексику та фразеологію, учні та учениці профільної школи знайомляться із системою лексичних понять, що допомагає їм глибше зрозуміти мову та її структуру. До шкільної програми входять такі лексико-семантичні поняття, як *лексичне значення, однозначні та багатозначні слова, пряме й переносне значення, омоніми, синоніми й антоніми*. Також до розділу «Лексика» залучені терміни, що знайомлять учнів із лексичною системою української мови з погляду походження, активного і пасивного словникового запасу, сфери вживання. Програма охоплює поняття загальнонавчаних, діалектних та професійних слів, спільнослов'янських, власне українських і запозичених слів, а також застарілих слів (архаїзмів) та неологізмів. Окрім цього, розглядаються стійкі словосполучення. Було б корисно, щоб учні ознайомилися з поняттями *емоційно-експресивні та стилістично забарвлені слова*.

Для визначення теоретико-методичних засад навчання лексикології та фразеології в профільній школі вважаємо доцільним окреслити зміст основних лінгвістичних понять: *лексикологія, семасіологія, слово, лексичне значення слова, фразеологія, фразеологізм, лексико-семантична система мови*. У науковій літературі зміст цих понять розглядається різноаспектно і досить повно, однак для нашого дослідження важливо визначити їх обсяг в проекції на шкільний курс української мови, зокрема для учнів профільної школи.

Традиційно лексикологію розглядають як розділ мовознавства, що вивчає лексику, тобто сукупність слів певної мови і слово як його основну одиницю [79, с. 98]. Дослідники підкреслюють, що лексика мови не є просто

сукупністю слів, а системою співвідносних і взаємозв'язних фактів, отже, лексикологія – наука про лексичну систему мови загалом [78, с. 8; 51, с. 107].

Семасіологія – «розділ мовознавства, що вивчає лексичні значення мовних одиниць – окремих слів, фразеологізмів і т. ін. та зміни цих значень» [10].

Як знакова одиниця мови, слово виконує номінативну функцію і водночас об'єднує сукупність значень, які реалізуються в мовленні. Ми схилиємося до думки, що слово – це ключова одиниця мови, яка має функціональну, структурну та семантичну значущість. Воно являє собою звукову форму або сукупність звуків, і, володіючи самостійністю та можливістю відтворення, служить матеріалом для побудови речень [79, с. 25]. Оскільки це одиниця лексичної та граматичної систем, то слово доцільно розглядати і як систему семантем, і як одиницю морфології. Такі особливості слова зумовлюють його вивчення в різних розділах науки про мову.

Отже, слово є мінімальною, але важливою одиницею мови, яка використовується для формування висловлювань у процесі мовлення. Воно відображає поняття, пов'язані з об'єктами, процесами, явищами реального світу, їх характеристиками або взаємозв'язками. При вивченні лексики необхідно враховувати, як слова співвідносяться з дійсністю, а також їхні лексичні та граматичні значення.

Слушною є лінгводидактична думка: «Лексичне значення слова є результатом мисленнєвої діяльності людини, її продуктом і пов'язане з редукцією інформації – людським мозком, з такими видами мисленнєвих процесів, як порівняння, класифікація, узагальнення, систематизація...» [22, с. 42].

Традиційно розрізняють три типи лексичних значень слова: номінативне, фразеологічно зумовлене і синтаксично зумовлене. Якщо слово вживається в концептуальному значенні, то сполучуваність слова виражається за співвіднесеністю з об'єктивною дійсністю. Конотативного (переносного) значення слово набуває в певному контексті. Фразеологічно зумовлене значення слова визначено мовною традицією і сприймається

тільки у фразеологізмі. Слова із синтаксично зв'язаним значенням реалізують це значення лише в певних синтаксичних позиціях.

Програма для профільного навчання української мови не передбачає ознайомлення учнів з типологією лексичних значень, однак на практиці учителю доведеться з'ясувати залежність семантики слова від контексту, адже саме в контексті виявляється переносне значення слова, а в складі фразеологізму слово втрачає індивідуальні семи, «розчиняючись» у загальній семантиці фрази. Переносне значення служить базою для створення метафор, на що треба звернути увагу під час роботи з розвитку мовлення, при застосуванні на уроках елементів лінгвістичного аналізу художніх творів. Крім того, номінативне (понятійне) значення слова може супроводжуватися додатковими – експресивними і конотативними – стилістичними значеннями.

Семантика слів зумовлює системні зв'язки і смислові відношення між ними. Поняття *системні відношення* учні розглядають в 10 класі в аспекті практичного спрямування: у процесі вивчення явищ синонімії, омонімії, антонімії, а в роботі над розвитком мовлення – звертають увагу на тематичні групи слів, адже складають текст на задану тему.

Системність виявляється і в закономірностях сполучуваності лексичних одиниць: «сполучаються одне з одним слова, якщо між предметами, явищами реальної дійсності, які вони називають, існують певні зв'язки. Наприклад, *діти і школа, вчитися і школа, діти і вчитися (діти вчаться, вчаться в школі)*. Якщо таких зв'язків немає, то слова не можуть сполучатися між собою, наприклад: *вчитися і сніг, школа і думати*» [52, с. 110]. Саме усвідомлення учнями правил контекстуальної сполучуваності слів дозволяє виробити навички правильного вживання лексичних одиниць відповідно до стилю і жанру мовлення.

Отже, лексико-семантична система охоплює слова, які різняться за значенням, виражальним потенціалом, походженням, активністю вживання, територіальним і соціальним розшаруванням, функційно-стилістичним навантаженням та іншими характеристиками.

М. Кочерган вважає, що лексико-семантична система є однією з найскладніших мовних структур через свою багатовимірність, різноманітність одиниць та відображених у них зв'язків, а також через відкритість для постійного розширення новими словами та значеннями. Її особливість полягає в тому, що вона, на відміну від інших мовних систем (фонологічної та граматичної), безпосередньо пов'язана з реальним світом, виступаючи його відображенням. Це робить її вивчення складним і багатогранним [40, с. 262].

У профільних класах учні усвідомлено розглядають такі поняття лексикології, як синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, архаїзми та історизми, неологізми. Вважаємо доцільним також окреслити їх зміст.

Синонім – це слово, що має схоже або однакове значення з іншим, але відрізняється від нього звучанням [8, с. 1317]. Синоніми утворюють синонімічний ряд (синонімічне гніздо), домінантою якого є стилістично нейтральне слово; елементи ряду відрізняються різними смисловими відтінками, оцінним та емоційним забарвленням. Закономірності внутрішньої організації синонімічного ряду залежать від характеру семантичних відношень між його компонентами.

Більшість дослідників лексичної синонімії дотримується традиційної класифікації синонімів, за якою розрізняють два типи синонімів: а) загальномовні (їх ще називають словниковими, загальноновживаними); б) контекстуальні, або авторські, що реалізуються лише в контексті.

Більш детальна класифікація загальномовних синонімів ґрунтується на внутрішній диференціації синонімів, у складі яких виділяють такі синоніми: *семантичні, стилістичні та семантико-стилістичні* синоніми [79, с.117].

Семантичні (понятійні) синоніми, хоч і позначають той самий об'єкт позамовної реальності, мають різні відтінки значень, зумовлені відмінностями в мотивації назв, а також можуть вказувати на різні кількісні вияви денотата: *думати – гадати – роздумувати – міркувати – розмірковувати – розмишляти*.

Стилістичні синоніми вирізняються емоційно-експресивними відтінками значень, наявністю у семантичній структурі вказівки на позитивну або негативну оцінку предмета (особи), ознаки, дії тощо, наприклад: *ханжество – святенництво – лицемірство*.

Семантико-стилістичні синоніми відрізняються один від одного як за значенням, так і за емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: *охоче – радо – залюбки*. Цю групу синонімів використовують у створенні емоційності тексту, надає йому експресивного забарвлення.

Окрему групу становлять так звані контекстуальні синоніми – одиниці, які виявляють подібність значень лише в певному контексті і забезпечують його зв'язність. Цьому різновиду синонімів варто приділити належну увагу і при вивченні лексики в профільній школі, і на уроках розвитку мовлення.

Синонімію вважають багатством мови, адже синоніми надають величезні можливості для виразності та образності. Використання синонімів у певному контексті дозволяє досягти не лише точності, а й художності висловлювання. Вони надають сказаному чи написаному необхідного емоційного забарвлення, урізноманітнюють мовлення, мають потужний стилістичний потенціал.

Виразними художньо-зображувальними засобами мови є антоніми – «слова, які належать до однієї й тієї ж частини мови і мають протилежні значення» [79, с. 149]. Основним критерієм виділення у лексичній системі мови загальномовних антонімів є протилежність значень. Загальномовним антонімам властиві такі ознаки: 1) стійке лексико-семантичне відношення в межах відповідних пар слів, унаслідок чого вони постійно взаємодіють у словниковому складі як парадигматично взаємозумовлені одиниці; 2) регулярна відтворюваність в одних і тих самих синтагматичних і стилістичних умовах.

На згаданих ознаках загальномовних антонімів ґрунтуються мотиви їх використання зі стилістичною метою, яка полягає насамперед у створенні

ефекту контрасту, антитези, розрахованих на цілеспрямоване увиразнення тих або тих характеристик зображуваних явищ.

Слід звертати увагу здобувачів освіти на той факт, що в художньому тексті до категорії антонімів належать слова, які не обов'язково повинні належати до одного лексико-граматичного класу, – так звані контекстуальні (індивідуально-авторські) антоніми. Тоді утворюється антитеза – «стилістичний прийом, що полягає у зіставленні протилежних думок або образів для посилення враження» [1]. З антонімією пов'язаний ще один стилістичний прийом – *оксюморон*, або «*оксиморон* (грец. *oxumoron* – дотепна нісенітниця)» [45, с. 517], коли в межах речення або словосполучення поєднуються протилежні за змістом поняття.

Отже, антоніми утворюють пару лексем, які мають протилежне значення, є широко вживаними, стилістично виразними і часто мають емоційне забарвлення.

У профільних класах учні більш детально розглядають такі поняття, як застарілі слова (архаїзми, історизми) та неологізми.

Архаїзми – це застарілі слова, вирази, морфологічні форми та синтаксичні конструкції, що належать до пасивної лексики. Вони використовуються рідко і мають специфічне стилістичне або функціонально-виражальне значення.

Історизми – це слова, які або вже вийшли з ужитку, або перебувають на межі цього, оскільки вони пов'язані з предметами, явищами чи поняттями, що більше не існують або з часом втрачають актуальність [29, с. 171].

Учитель звертає увагу старшокласників на те, що архаїзми та історизми є словами та виразами, що виконують яскраву стилістичну функцію. Їх застосовують у художньому мовленні для відтворення атмосфери минулого, типізації та індивідуалізації характерів персонажів, надання подіям специфічного емоційного забарвлення – від експресії, іронії чи зневаги до створення жартівливого чи гумористичного ефекту тощо. Також ці слова можуть надавати висловам певного риторичного пафосу.

Художнє мовлення віддзеркалює слова і сполучення слів, які на перших порах засвоєння комунікантами були новими, тобто неологізмами.

Неологізми – нові слова, які з’являються в мові для того, щоб позначити, назвати нові поняття, явища, процеси. На думку А. Грищенка, «...статус неологізмів відповідні слова зберігають доти, доки вони не стають узуальними, тобто загальноновживаними, властивими усному і писемному мовленню як найширших кіл носіїв літературної мови» [79, с. 196].

Окрім нових слів, які з часом вливаються у фонд активної лексики, з’являються слова, які створюють письменники. Такі слова називають *індивідуально-авторськими (оказіональними)*. Вони використовуються лише в конкретному контексті автора і зазвичай уживаються іншими мовцями лише зрідка. Авторські неологізми надають мовленню особливої виразності, набуваючи чітко визначеного стилістичного відтінку.

Розуміння місця слова в лексичній системі, його семантичної структури має важливе значення для формування комунікативної компетентності учнів. Саме словниковий запас найповніше репрезентує мовця, рівень його інтелектуального розвитку, культури, статус.

Навчання фразеології в профільних класах ґрунтується на усвідомленому засвоєнні її семантичної і синтаксичної специфіки цих одиниць. Шкільна програма передбачає вивчення таких фразеологічних понять: *фразеологізм, або фразеологічні звороти, професійні вислови, крилаті слова*. Для всіх понять використовується узагальнене – *фразеологізм*, через яке учні засвоюють суть фразеологічних одиниць, їх структурно-семантичні різновиди і особливості функціонування в мовленні.

Термін *фразеологія* має два значення: 1) сукупність фразеологізмів певної мови; 2) розділ мовознавчої науки, що вивчає фразеологічний склад мови [40, с. 290].

Традиційно фразеологізмом називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично оформлених за

моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично» [78, с. 336]

Отже, фразеологізм – це мовна одиниця, що має специфічне значення, усталений, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність виконують, як і слово, номінативну функцію.

Науковці обґрунтовано називають такі основні, категоріальні, ознаки фразеологізму: цілісність значення, фразеологічна відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури й експресивність [83, с. 20–21]. Ці ознаки, а також інші характеристики надають фразеологізмам статусу окремої мовної одиниці. Як і слова, фразеологізми виконують номінативну функцію. Значна частина фразеологізмів перебуває у синонімічних відношеннях із окремими словами і виконує синтаксичні функції, властиві різним частинам мови. Значення фразеологізмів зазвичай супроводжується образною та оцінною характеристиками. У переважній більшості фразеологічні одиниці за структурою співвідносяться зі словосполученням чи реченням. У шкільному курсі української мови до фразеологізмів відносять також прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми [83, с. 25].

Фразеологізми увиразнюють мовлення, тому важливо, щоб учні засвоїли повноту значень фразеологічних одиниць як національного коду української мови, знали їх структурно-семантичні різновиди, переконалися у доцільності вживання цих одиниць у мовленні. При вивченні фразеології в профільній школі важливо акцентувати на взаємозв'язку цього розділу науки про мову з іншими з різними розділами, зокрема з лексикологією. Слід звернути увагу на такі явища, як синонімія, антонімія, багатозначність у фразеологічній системі, що є свідченням її багатства й оригінальності.

Фразеологізми пов'язані з усіма рівнями мови, то й під час поглибленого вивчення інших розділів науки про мову можна проводити роботу над збагаченням мовлення учнів фразеологізмами.

На сьогодні зросла увага до практичних аспектів вивчення лексики та фразеології, удосконалення комунікативної компетентності через засвоєння

основних лексичних і фразеологічних понять. Зазначене, зокрема, стосується активної самостійної мовленнєвої діяльності: у процесі сприйняття та аналізу тексту, створення власних висловлень з урахуванням стилістичної доречності вживання лексем і фразеологізмів.

2.2. Психолого-педагогічні та психолінгвістичні основи навчання лексикології і фразеології у профільній школі

Освітня парадигма підкреслює важливість самоосвіти та готовності людини до набуття нових знань. Для успішного досягнення цієї мети необхідно враховувати психологічні особливості кожного учня, що визначає використання ефективних методів, форм і засобів навчання.

Профільне навчання орієнтується на усвідомлене опанування знань учнями, базуючись на психологічній теорії про єдність свідомості та діяльності. Пріоритетним стає прикладний характер знань, оскільки це сприяє кращій підготовці учнів до майбутньої професійної діяльності та дозволяє їм отримати практичні навички, необхідні для конкурентної спроможності на ринку праці. Зосереджуючись на прикладному навчанні, школа надає учням можливість безпосередньо застосовувати теоретичні знання у конкретних ситуаціях, що підвищує їхню мотивацію до навчання.

Істотними рисами профільного навчання з української мови є інтенсивний розвиток мовних та інтелектуальних здібностей старшокласників (творчого мислення, уяви, мовного чуття та смаку, а також усвідомленої позитивної мовної поведінки і комунікативних умінь. Окреслена форма сприяє формуванню творчих здібностей, навичок самостійної навчальної діяльності та усвідомлення потреби мовленнєвого вдосконалення. Такі навички суттєво впливають на якість засвоєння інших шкільних предметів, визначають майбутні професійні досягнення та сприяють успішній соціальній адаптації [66, с. 4].

В аспекті нашого дослідження «Програма з української мови для профільного навчання учнів 10-11 класів» (далі – Програма) чітко окреслює мету: «...формування інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізовувати...» [66, с. 4].

Відтак реалізація мети навчання за профілем «українська філологія» спрямована насамперед на формування комунікативної компетентності майбутніх випускників. Убачаючи в навчанні спеціально організований процес, педагоги й психологи виділяють у ньому взаємопов'язані етапи, на яких формування комунікативної компетентності проявляється по-різному. Постійне вдосконалення навичок учнів засноване на накопичувані наукових знань.

Серед завдань профільного навчання – вдосконалення знань учнів в галузі лексики, семантики, граматки, культури мовлення, риторики й стилістики. У пріоритеті – формування мовленнєвих, комунікативних компетентностей, зокрема «засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок усного і писемного спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах; оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації» [66, с. 5].

Автори Програми вважають, що досягнення цілей і вирішення завдань профільного навчання української мови стане можливим завдяки застосуванню положень взаємопов'язаних сучасних наукових підходів, таких як особистісно орієнтований, компетентнісний, комунікативно-діяльнісний, когнітивно-комунікативний, соціокультурний і текстоцентричний [66, с. 7].

Задля ефективного формування комунікативних умінь і навичок необхідно враховуючи психологічні та психолінгвістичні чинники. Психологи вважають, що в юнацькому віці (15–21 років) «... значно підвищується інтерес до навчання, змінюється мотивація. Старшокласники починають розглядати навчання як необхідну базу, передумову майбутньої професійної діяльності» [81, с. 188].

У профільній школі визначальними стають соціально-мотиваційні чинники навчання. У цей період для старшокласників спілкування набуває особливої значущості, адже дозволяє утвердити себе як особистість, дає можливість набутти певного соціального досвіду. Тому вчитель має організувати навчальний процес, орієнтуючись на учня як свідому особистість, яка здатна до саморозвитку: особистісно-діяльнісний підхід є однією з умов активізації процесу формування комунікативної компетентності.

А. Хом'як і П. Кліш [88] обґрунтовують думку, що ефективне формування комунікативної компетентності старшокласників забезпечить низка прийомів, наведених далі.

Непрямі засоби дії на учнів (жести і міміка, які мають великий педагогічний потенціал, оскільки адресовані підсвідомості учнів, сприяють оволодінню засобами невербального спілкування).

Прийоми виразного інтонування, логічного наголосу.

Релаксація (навчальний матеріал, що підлягав запам'ятовуванню, прослуховується на фоні музики. Тривалість такого сеансу – до 3 хвилин. При цьому знімається надмірне напруження, хвилювання учнів на уроці, що створює сприятливі умови для засвоєння навчального матеріалу.

Педагогічне навіювання (на різних етапах уроку вчитель використовує фрази на кшталт: «У всіх гарний настрій», «Ви легко зрозумієте і запам'ятаєте навчальний матеріал уроку», «Всі будуть активно працювати» тощо.

Роз'яснювальна бесіда (використовуються прийоми роз'яснення та переконання, під час яких важливо звертатися до вольових якостей школяра, до його навчальних умінь, до властивостей його характеру, здібностей тощо).

Поринання в дитинство (перешкоди у спілкуванні усуваються за допомогою предметів дитинства: іграшок, «чарівної стрілки», що вказує на завдання, клубка ниток, що переходить при відповідях учнів з рук у руки і утворює чудернацьку павутину).

Прийоми саморегуляції. Оскільки здобувачі освіти зазнають великих нервово-психічних навантажень, корисними є такі, наприклад, формули релаксації: «Відчуваю важкість в руках і ногах», «Відчуваю тепло по всьому тілу», «Мені дихається легко й вільно», «Мене освіжає приємна прохолода» тощо.

Для переходу до активної пізнавальної діяльності використовуються формули активізації. Вони виголошуються на лік, при цьому з кожним числом зростає їх спонукальна сила. Наприклад: «Один – я поступово набираюся сил», «Два – росте моя впевненість у своїх можливостях», «Три – все більше й більше бажання виконати завдання», «Чотири – я готовий плідно працювати», «П'ять – я працюю».

Самоаналіз комунікативних можливостей школярів. У бесідах з вчителями учні діляться деякими особливостями своєї уваги, пам'яті, мислення, мовлення. Учитель усе враховує при розробці шляхів реалізації комунікативних можливостей школярів.

Емоційна активізація учнів. Учитель має змінювати емоційно насичений фрагмент уроку більш спокійним епізодом, схвильовану інтонацію – рівним тоном, напружену колективну роботу – індивідуальними завданнями тощо. Ці засоби активізації дозволяють управляти увагою школярів, зокрема, зосереджуватися на головних моментах, підвищувати продуктивність комунікативного навчання на уроках.

Творче самовираження школярів. Захоплення учнів використовуються для активізації комунікативної діяльності учнів на уроках. Наприклад, учитель пропонує написати твір «Моє захоплення», «Моя улюблена музика».

Комунікативна організація уроку. Для її здійснення визначається предмет, ціль і форму спілкування учнів, вибирається ефективна форма подачі матеріалу, постійно підтримується мовленнєво-мисленнєва активність школярів.

Активне позитивне ставлення вчителя до учня, що сприяє повнішому розкриттю комунікативного потенціалу кожного школяра.

Позитивна навчальна перспектива: учитель має підтримувати відчуття позитивної навчальної перспективи у кожного учня, окреслювати шляхи її досягнення і професійно орієнтувати школярів з урахуванням їх комунікативних здібностей [88].

Безсумнівно, щоб успішно формувати в старшокласників комунікативну компетентність, учитель сам повинен бути комунікативно компетентною особистістю. Він має вміти вести діалог на рівних з учнями, виявляючи інтерес до обговорюваної теми, навіть якщо вона йому не особливо цікава, і при цьому демонструючи певний рівень артистизму. Окрім того, він повинен бути хорошим оратором, уміти підтримувати бесіду, проявляти емпатію, захоплювати своїх учнів і завойовувати їхню довіру.

Важливо, аби учні профільної школи сприймали учителя як старшого друга, до якого можна звернутися за порадою, довірити те, про що вони в окремих випадках не можуть поговорити з батьками. Водночас старшокласники висувають високі вимоги до особистих якостей учителів: емоційну врівноваженість, толерантність до альтернативних поглядів, комунікабельність, любов до учнів, розуміння їх потреб та індивідуальних особливостей, ерудованість і об'єктивність [74, с. 220].

При організації навчального процесу важливо враховувати, що в юнацькому віці сприймання спрямоване як на зовнішні об'єкти, так і на внутрішній світ. Мислення набуває теоретичного характеру, з'являється

схильність до узагальнень, пошуку закономірностей і принципів, формується особистісний емоційний характер мислення, розвивається абстрактно-логічне та критичне мислення. У цей віковий період зростає концентрація уваги, обсяг пам'яті, відзначається інтелектуалізація пам'яті [81, с. 195].

Ще один важливий фактор, який сприяє систематизації набутих знань та збагаченню інтелекту, – уява, що набуває в юнацькому віці нової якості і стає фактором саморегуляції діяльності [74, с. 222]. Під час освоєння складного навчального матеріалу старшокласники не лише поліпшують репродуктивну уяву, але й розвивають творчу, що яскраво проявляється в різних видах діяльності: навчальній, дослідницькій, художній тощо. Юнацький період є важливим етапом у розвитку інтелектуальних здібностей, що передбачає активізацію теоретичного мислення, прагнення до узагальнень і пошуку загальних закономірностей на основі конкретних фактів.

Усі названі вище фактори сприяють удосконаленню мовлення учнів та учениць, сприяють формуванню їхньої комунікативної компетентності. Дослідники називають кілька основних мотивів навчання старшокласників: суспільно-політичні, зокрема пов'язані з утвердженням української мови як державної; мотиви, що стосуються соціального престижу та громадянського обов'язку; комунікативні, зокрема потреба спілкуватися українською мовою; мотиви, пов'язані з бажанням самовдосконалення і самовиховання; утилітарні, що виникають через необхідність володіння мовою для досягнення життєвих цілей; а також мотиви тривоги та відповідальності, зокрема побоювання підвести клас або отримати низьку оцінку [65, с. 54].

Ефективним методом формування комунікативної компетенції учнів і учениць профільної школи є робота з розвитку мовлення, яка може здійснюватися в трьох основних напрямках: 1) розширення словникового запасу учнів та удосконалення граматичної структури їх мовлення; 2) опанування норм сучасної української літературної мови; 3) власне акти мовлення.

Автори «Практикуму з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах» зазначають, що в основі роботи над розвитком мовлення лежать два чинники: 1) практичні уміння й навички володіння мовою на основі знань про норми літературної мови; 2) уміння творчо використовувати мовні засоби (фонетичні, лексичні, граматичні) залежно від стилю, типу, жанру мовлення [65, с. 201].

Отже, під час формування комунікативної компетентності в профільних класах учитель повинен урахувати як психолого-педагогічні, так і психолінгвістичні чинники.

2.3. Формування комунікативної компетентності в умовах дистанційного навчання

В умовах російсько-української війни дистанційне навчання надає можливість учням закладів загальної середньої освіти здобувати повноцінну, якісну освіту.

Дистанційне навчання – це використання інформаційних технологій і методичних підходів, що дають змогу отримувати освіту в реальному часі без потреби перебувати в навчальному закладі. Таке навчання здійснюється за заздалегідь визначеним розкладом занять.

У «Положенні про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти» зазначається: «Дистанційне навчання – організація освітнього процесу (за дистанційною формою здобуття освіти або шляхом використання технологій дистанційного навчання в різних формах здобуття освіти) в умовах віддаленості один від одного його учасників та їх, як правило, опосередкованої взаємодії в освітньому середовищі, яке функціонує на базі сучасних освітніх, інформаційно-комунікаційних (цифрових) технологій» [62, с. 1].

Дистанційне навчання вимагає наявності доступу до інтернету, належного технічного оснащення для всіх учасників освітнього процесу та

знання педагогами методів дистанційної освіти. Для успішної реалізації цієї форми навчання необхідно створити інформаційно-навчальний простір, який забезпечуватиме інтеракцію між учителем та учнем у синхронному й асинхронному режимах.

Асинхронний режим передбачає взаємодію між учасниками дистанційного навчання з певною затримкою, коли вони використовують різні інструменти, такі як інтерактивні освітні платформи, електронну пошту, форуми, соціальні мережі тощо. Синхронний режим, зі свого боку, передбачає одночасну присутність учасників в електронному освітньому просторі або їх спілкування за допомогою аудіо- чи відеоконференцій [62, с. 1].

Учитель може проводити уроки в синхронному та асинхронному режимах з використанням електронних освітніх платформ, які розміщені на порталі «НУШ»: Google Workspace, Google Classroom, Нові Знання, HUMAN.UA) і комунікаційних онлайн сервісів та інструментів (Zoom, Skype, Team, базові сервіси Google: Gmail, Календар, Meet, Jamboard, Chat, Hangouts, YouTube тощо.

«Складністю дистанційного навчання є не тільки стимулювання учнів до внутрішньої роботи, а й можливість розгортання діалогу, який дозволяє учням висловлювати найрізноманітніші пропозиції. Основна мета комунікації полягає в залученні та мотивації учасників до навчання» [58, с. 12].

У Кривому Розі заклади загальної середньої освіти переважно послуговуються платформами Skype, Zoom та Google meet. Для спілкування в групах широко використовуються мережі *Viber*, *Telegram*, *Онлайн-роки*, *YouTube-відео*, уроки *Всеукраїнської школи* тощо. На дистанційних уроках здійснюються такі ж основні форми роботи, як і на заняттях у класі.

Зробимо огляд деяких освітніх безоплатних платформ, які, на нашу думку, є найбільш зручними в експлуатації.

Задля підготовки та проведення уроків української мови й літератури освітній проєкт «*На урок*» пропонує вчителям широкий набір інструментів: Google документи, презентації, таблиці, малюнки; інтерактивні вправи на

платформі Learningapps; сервіси для створення хмар слів; віртуальні дошки, що дають змогу зібрати всі необхідні ресурси для уроку в одному місці і дозволяють учням залишати свої відповіді та посилання на виконані завдання; а також онлайн-тести.

Інформаційно-комунікаційна автоматизована система *Єдина школа* призначена для закладів освіти, учнів та їх батьків (батьки мають змогу зайти в електронний журнал та щоденник), а також для органів управління освіти. Учитель може завантажувати домашні завдання з аудіо- чи відеофайлами, а також розробляти тести. Платформа має мобільний додаток.

Prosvita – безкоштовна платформа, яка надає доступ до щоденника, освітніх матеріалів, онлайн-уроків та домашніх завдань із будь-якого електронного пристрою. Користуватися можуть батьки, щоб слідкувати за діяльністю своєї дитини, та учні, щоб виконувати домашнє завдання. Завдяки цій системі адміністрація школи та вчителі можуть керувати розкладом і плануванням уроків, формувати класи та групи, зберігати особисті дані учнів, автоматично створювати звіти та завершувати навчальний рік. Вони також можуть формувати паперові версії журналів у затвердженому МОН форматі, призначати та перевіряти домашні завдання, створювати та проводити тести, виставляти оцінки, здійснювати внутрішню комунікацію, проводити відео-уроки та виконувати багато інших функцій. Платформа також має власний мобільний додаток.

Google classroom – вебсервіс, запропонований Google для закладів освіти, д вчителі можуть розміщувати й перевіряти завдання, залишати коментарі. Інформація про виконання учнями завдань постійно оновлюються. Усі матеріали зберігаються в окремих папках учнів на Google-диску.

Мій Клас – це платформа, яка дає змогу проводити дистанційні уроки та надає готові завдання й тести різних рівнів складності. Вона дає змогу автоматично перевіряти роботи учнів і виставляти оцінки. Учителі можуть завантажувати власні робочі програми. Батьки отримують щотижневі звіти про успішність своїх дітей, а доступ до профілів учнів мають лише

верифіковані педагоги. Сервіс є безкоштовним, але також пропонує платну версію з додатковими функціями «Мій+» [54].

Liveworksheets – платформа для безкоштовного створення інтерактивних завдань на різні теми. Учителі можуть знаходити готові вправи або створювати свої власні. Завдання зберігаються в інтерактивних зошитах, доступних на сайті. Учні мають можливість самостійно перевіряти свої помилки або відправляти результати на електронну адресу вчителя.

Padlet – мультимедійна онлайн-платформа, яка дозволяє безкоштовно створювати, редагувати і зберігати інформацію. Вона функціонує як віртуальна стіна, на яку можна додавати фото, текстові замітки, файли, покликання на різноманітні веб-сторінки.

Kahoot – навчальна ігрова платформа, що пропонує тести з кількома варіантами відповідей у формі ігор. Тести доступні через веб-браузер або додаток «Kahoot», який можна завантажити з Google Play або App Store.

Easy Test Maker – сервіс для створення тестів, де можна вибирати правильні та помилкові варіанти відповідей. Платформа автоматично перемішує питання і варіанти відповідей, щоб запобігти списуванню. У безкоштовній версії можна створити до 25 тестів, у платній – кількість тестів не обмежена [54].

Звертаємо увагу, що два останні ресурси допоможуть учням профільної школи підготуватися до незалежного тестування.

В освітній діяльності вчитель може обирати різні форми онлайн-комунікації: відеоконференцію, форум, чат, електронна пошта, анкетування. І. Коберник, З. Звиняцьківська у праці «Організація дистанційного навчання в школі : методичні рекомендації» [58] подають широкую характеристику цих форм освітньої комунікації:

Відеоконференція – це сучасний спосіб комунікації в реальному часі через інтернет, який здійснюється в певний день та час. Під час відеоконференції вчитель і учні можуть бачити один одного, а вчитель має можливість підтримувати пояснення за допомогою наочних матеріалів.

Форум – це одна з основних форм взаємодії між учителем і учнями у дистанційному навчанні. Кожен форум присвячений певній темі чи проблемі, і програмне забезпечення дозволяє прикріплювати різні файли. Під час форуму може бути декілька обговорень, зокрема для роботи груп учнів над проектами, що дає змогу залучити всіх учасників до полілогу через веб-конференцію.

Чат – це засіб комунікації в реальному часі через інтернет, що дає можливість обмінюватися повідомленнями, вести обговорення або надавати зворотний зв'язок. Існують різні типи чатів: текстові, голосові, аудіо. Це ефективний спосіб комунікації для обговорення проблем або для спільної проектної діяльності.

Блог – це форма спілкування, де публікації належать одному автору чи групі осіб. Автор блогу розміщує матеріали (твори, есе тощо), даючи можливість іншим учням ознайомитись із ними та коментувати. Це сприяє розвитку мовленнєвих навичок, дозволяючи учням обговорювати публікації та оцінювати їх якість.

Електронна пошта – це стандартний інструмент для передачі повідомлень у текстовому, графічному, звуковому або відеоформатах через інтернет. Електронна пошта використовується для спілкування між учителем та учнями, а також для обміну інформацією серед учнів.

Анкетування – це інструмент для контролю знань учнів у дистанційному навчанні. Наприклад, після вивчення кожної теми можна запропонувати учням анкети для самооцінки, де вони можуть визначити, наскільки добре засвоїли матеріал, чи здатні розв'язувати завдання самостійно або з підказкою, або ж якщо вони не розуміють матеріал [58, с. 20].

На сьогодні на різних освітніх платформах зокрема на сайті Міністерства освіти і науки України, до послуг учителя та учнів запропоновано широкий інструментарій дистанційного навчання. В інтернеті можна знайти різні відеоролики, які розкривають теми шкільної програми.

На YouTube в рамках проєкту МОН «Всеукраїнська школа онлайн» розміщені уроки з одинадцяти предметів для учнів 5–11 класів, зокрема з української мови. Однак іноді виникає необхідність в додатковому поясненні тієї чи тієї теми для окремої групи учнів, тоді варто записати власний відеоролик і викласти в обраних для освітньої діяльності мережах.

Зручною і популярною формою для учнів є відеоурок: з'являється можливість прослухати урок у разі відсутності на ньому в онлайн-режимі, повернутись до незрозумілих питань. До того ж відеоролики учні можуть використовувати під час підготовки до тестування..

Базовим інструментом вважаємо *онлайн-дошки* як аналог класної дошки. Так, на онлайн-дошці можна розміщувати різноманітні матеріали, такі як тексти, зображення, відео та аудіо, а також здійснювати записи, вводячи текст або малюючи. До того ж, багато сервісів онлайн-дошок надають інструменти для створення рівних фігур, а також готові шаблони для організаційних діаграм (наприклад, карти понять, мозковий штурм, алгоритми тощо). Використання дошки дозволяє організовувати колективну роботу, зокрема під час синхронних онлайн-занять, де учні можуть робити записи одночасно або по черзі. Усі записи можна зберігати та надати тим, хто не відвідав заняття.

Тести з автоматичним оцінюванням дозволяють швидко перевірити рівень засвоєння матеріалу учнями. Багато платформ пропонують бібліотеки готових запитань, які можна додавати до тестів, змінюючи їх за необхідності.

Дистанційне навчання для старшокласників створює можливість для самостійного вибору навчальної траєкторії, дозволяючи зосередитись на тих предметах, які найбільше відповідають їхнім інтересам. Оптимізований розклад дозволяє зменшити кількість уроків на день і приділити більше часу підготовці до кожного з них. Це особливо важливо для майбутніх випускників, які готуються до державної підсумкової атестації та зовнішнього незалежного оцінювання.

Окрім основних завдань для здобувачів освіти профільних класів, варто

також рекомендувати перегляд тематичних вебінарів, фрагментів чи навіть повних онлайн-курсів на доступних платформах дистанційного навчання. Для розвитку комунікативної компетентності старшокласників можна організувати додаткові канали зв'язку, чати чи групи, де учні зможуть обговорювати свої захоплення, ділитися цікавими ресурсами та посиланнями.

Окрім проведення традиційних форм освітньої діяльності, до яких учні звикли і під час уроків у класі, дистанційний режим є зручним для реалізації інтерактивних методів навчання: бесід, дискусій, обговорень, проектної діяльності тощо. Метод вправ продовжує бути важливим інструментом у навчанні української мови в школах. Як зазначають автори «Методики навчання української мови в середніх навчальних закладах», це один із методів, без яких ефективно вивчення мови просто неможливе. Основна цінність мовних вправ полягає в тому, що вони роблять навчання більш практичним, відповідаючи на потреби реального життя, активізують процес навчання та допомагають учням здобувати необхідні знання і вміння через практичну діяльність [52, с. 118].

Практичні вправи, такі як написання творів, переказів або відповідей на запитання, розвивають усне й письмове мовлення. Учні вчаться будувати логічно структуровані, граматично правильні висловлювання українською мовою, розширюють свій лексичний та фразеологічний запас. Вправи створюють можливості для інтерактивної роботи: у парах, групах або самотійно. Це сприяє активній участі учнів у навчальному процесі, розвиває їхню здатність взаємодіяти мовою в різних комунікативних ситуаціях.

Вивчення лексики і фразеології в профільних класах об'єктивно має комунікативне спрямування: учні та учениці вдосконалюють теоретичні знання про слово та фразеологічну одиницю, виробляють навички їх комунікативно доцільного застосовувати.

І в умовах дистанційного навчання одним із найважливіших різновидів усної чи письмової роботи по формуванню комунікативних умінь на уроках з української мови є такі вправи: робота зі словником, перекази, твори.

Вважаємо, що навички роботи зі словниками (лексичними і фразеологічними) сприятимуть поповненню словникового запасу учнів, розширенню ерудиції, удосконаленню їх мовлення.

У формуванні комунікативних умінь старшокласників велике значення відіграє переказ, оскільки робота з ним сприяє розвитку таких видів мовленнєвої діяльності, як слухання та читання. Він формує навички створення самостійних висловлювань і дозволяє вчителю оцінити рівень засвоєння учнями навчального матеріалу. «Переказ – ефективний засіб розвитку пам'яті, мислення і мовлення» [52, с. 301]. Додамо, що переказ як форма роботи з розвитку мовлення сприяє вдосконаленню лексичних та стилістичних умінь та навичок старшокласників.

Комунікативні уміння виробляються і під час написання різних за обсягом творів. Саме твір відображає рівень сформованості в учнів лексичних, фразеологічних та стилістичних навичок, а також свідчить про їх ерудованість, здатність до аналітичного мислення, розкриває творчу уяву. Вагоме значення у формуванні комунікативної компетентності учнів має такий вид роботи, як аналіз переказу чи творчих робіт учнів, адже важливою складовою комунікативної компетентності старшокласників є вміння сприймати й інтерпретувати чужий текст. Адекватне сприймання чужого тексту, його інтерпретація є запорукою конструювання власного висловлювання.

Отже, задля успішного формування в старшокласників комунікативної компетентності на онлайн-уроках, як і під час навчання в режимі офлайн, необхідно методично виважено поєднувати в роботі теорію і практику. Використання різних освітніх платформ, соціальних мереж, додатків і відповідного цифрового інструментарію може забезпечити цікаве та продуктивне навчання у дистанційному режимі.

Висновки до другого розділу

У результаті аналітичного огляду наукової літератури ми окреслили зміст основних лінгвістичних понять: *лексикологія, семасіологія, слово, лексичне значення слова, фразеологія, фразеологізм, лексико-семантична система мови*, що дало змогу визначити теоретико-методичні засади навчання лексикології та фразеології в профільній школі. У контексті системних відношень лексичних і фразеологічних одиниць розглянуто й такі дефініції, як-от: *синоніми, антоніми, омоніми, пароніми*, а також *архаїзми, історизми, неологізми*.

Оскільки реалізація мети навчання за профілем «українська філологія» спрямована насамперед на формування комунікативної компетентності майбутніх випускників, то ми переконані: в основі методики навчання лексикології і фразеології в пріоритеті має бути комунікативний підхід.

Найбільш результативним процес навчання лексикології та фразеології є тоді, коли створюються умови для формування лексичних і фразеологічних компетенцій з урахуванням основних психологічних особливостей старшокласників, таких як сприймання, пам'ять, мислення, мотивація, рефлексія, увага та діяльність. Важливо орієнтувати розвиток пізнавальної та освітньої діяльності учнів не тільки на засвоєння знань, а й на формування комунікативно компетентної особистості. У цьому контексті роль учителя полягає в обранні найбільш ефективних форм, методів, прийомів та засобів навчання, що сприятимуть розвитку необхідних умінь і навичок та мотивуватимуть до вивчення лексики та фразеології.

Особливості дистанційного навчання, яке використовує телекомунікаційні технології, інтернет-ресурси та онлайн-сервіси, визначають підходи до відбору та організації освітнього матеріалу, а також способи застосування різних методів і форм організації навчання. До послуг учителя – різні види онлайн-комунікації, які сприяють формуванню комунікативної компетентності учнів та учениць профільної школи.

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ФРАЗЕОЛОГІЇ В ПРОЄКЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ І УЧЕНИЦЬ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

3.1. Аналіз чинних програм у контексті наукової проблеми

Програма з української мови для учнів 10–11 класів філологічного напрямку (профіль – українська філологія) поряд з іншими важливими завданнями профільного навчання української мови визначає формування мовленнєвих, комунікативних компетентностей. Автори основну частину програми подають у вигляді таблиці, яка складається з таких елементів: 1) очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів; 2) зміст навчального матеріалу мовної, лінгвістичної, змістової лінії; 3) мовленнєва (комунікативна) змістова лінія; 4) соціокультурна змістова й наскрізні лінії [66, с. 6].

Вивчення лексики і фразеології, як і всіх інших розділів, передбачено в Програмі з урахуванням тісно взаємопов'язаних лінгвістичної, мовної, мовленнєвої (комунікативної), соціокультурної, діяльнісної (стратегічної) ліній.

Для здобувачів освіти 10 класу (рівень незалежного користувача) до стандартної шкільної програми додано матеріали з комунікативної, перцептивної лінгвістики, а також соціолінгвістики, прагмалінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології та культури мовлення. Перед десятикласниками постає низка завдань, серед яких – «оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації; генерування вартісних зразків власної мовленнєвої творчості, удосконалення навичок самоконтролю, особистісно-мовленнєвої діяльності; розкриття стилістичних ресурсів одиниць лексичного та фразеологічного рівнів мовної системи та їх виражальних засобів» [66, с. 24].

Учні 11 класу в результаті освітньої діяльності мають вийти на рівень компетентного (автономного) користувача мови. Засвоївши в попередніх класах чималий арсенал мовних і мовленнєвих засобів, випускники на цьому етапі мають удосконалювати вміння формулювати чіткі висловлювання у тому чи тому стилі на широке коло тем, постійно підтримувати високий рівень граматичної правильності; вдало здійснювати інтеракцію, добираючи й застосовуючи невербальні та інтонаційні засоби [66, с. 26].

Удосконалення комунікативних здібностей старшокласників, зокрема навичок міжособистісного та міжкультурного спілкування та співпраці, неможливе без урахування лексичних та фразеологічних та інших норм сучасної української мови.

У програмі передбачено, що робота з лексикою та фразеологією буде здійснюватися з урахуванням того, що учні 10 класу мають достатній рівень володіння мовою для самостійного поглиблення знань у цих розділах.

На етапі узагальнення й систематизації найважливіших відомостей у програмі відведено таку кількість академічних годин: 10 годин з лексикології, 6 – із фразеології та 4 години з лексикографії [66, с. 38, 42, 44].

На уроках лексикології учні 10 класу вивчають слово як елемент лексичної системи та засвоюють основи класифікації словникового складу української мови. Вчитель повинен організувати навчальний процес так, щоб учні розуміли слово як основну знакову одиницю мови, яка не тільки називає предмети та явища, але й може мати кілька значень залежно від контексту. Когнітивний аспект програми також передбачає розвиток у старшокласників вмінь визначати роль лексичних одиниць, розуміти їх стилістичні можливості та правильно застосовувати їх у власному мовленні.

До чинної шкільної програми введено лексичні терміни, що належать до таких груп: 1) терміни, які входять до лексичної парадигми на семантичному рівні слова; 2) терміни, що стосуються розвитку словникового складу та походження української лексики; 3) терміни, що пов'язані з використанням слів у різних сферах комунікації.

Традиційно в шкільному курсі української мови лексичні терміни, як й всі інші терміноодиниці, вивчаються за схемою: 1) визначення суті поняття, позначеного терміном; 2) мета використання мовного явища в мовленні; 3) способи відображення цього явища в словниках; 4) використання його в різних стилях мовлення.

Під час вивчення лексикології учні 10 класу більш детально ознайомлюються з важливими лексико-семантичними термінами, такими як «лексичне значення», «однозначні та багатозначні слова», «пряме і переносне значення», «омоніми», «пароніми», «синоніми» та «антоніми».

Систематизацію лексики забезпечують лексико-семантичні групи. Наприклад, поглиблене вивчення синонімії в 10 класі сприяє розвитку в учнів і учениць умінь правильно обирати синоніми відповідно до комунікативної ситуації, що також допомагає збагачувати їхній словниковий запас. Учитель акцентує увагу на особливостях синонімічних відносин у багатозначних словах. Аналогічно, при вивченні антонімії аналіз багатозначних слів допомагає краще розуміти відтінки їх значень. Важливо, щоб учні усвідомлювали, що антоніми мають тісні смислові зв'язки: одне слово в антонімічній парі викликає у свідомості інше, оскільки це полярні, але взаємопов'язані поняття однієї тематичної групи. Отже, вивчаючи антоніми, учні вчать розпізнавати ці смислові зв'язки між протилежними, але взаємозалежними словами.

У процесі організації словникової роботи найбільш ефективним є використання тематичного підходу до вибору лексичного матеріалу, оскільки здобувачі освіти легко зможуть простежити тематичні й асоціативні зв'язки між словами, а відтак їх запам'ятати і правильно вживати відповідно до комунікативної ситуації. Тематична організація лексики є ілюстративною в плані її системності. Варто, на нашу думку, залучати учнів до науково-пошукової роботи, наприклад, тематичне групування слів невеликого за обсягом тексту. Для полегшення роботи учитель може назвати ці групи.

Одним із важливих етапів у засвоєнні учнями лексичних норм є робота зі стилістики, риторики та культури мовлення. За допомогою спеціально розроблених вправ учні знайомляться з поняттями, такими як «мовна надмірність» (багатослів'я, плеоназм, тавтологія) і «мовна недостатність». Практична складова програми передбачає розвиток у десятикласників умінь виявляти прояви мовної надмірності й недостатності в текстах, що визначає можливість проводити корекцію й редагування текстових зразків.

Десятикласники поглиблено вивчають лексичну систему мови з погляду розвитку її словникового складу, походження української лексики. У цьому контексті актуалізуються такі поняття: «власне українська лексика», «запозичена лексика», «інтернаціоналізми», «кальки», «варваризми», «старослов'янізми».

Учні 10 класу повинні не тільки набути вмінь визначати ознаки українських слів й визначати їх стилістичні функції в тексті, а й наводити приклади використання українізмів в інших слов'янських мовах. Важливо, щоб здобувачі освіти могли аргументовано висловлювати свою думку щодо доцільності лексичних запозичень.

Діяльнісна складова Програми передбачає сформованість в учнів умінь знаходити в тексті слова іншомовного походження та, користуючись за потребою словниками іншомовних слів, пояснювати їх значення. Десятикласники повинні демонструвати і свої комунікативні вміння: доречно використовувати іншомовні слова в мовленні, добирати до них власне українські синоніми; визначати функціональний потенціал власне українських слів, запозичених слів, старослов'янізмів у певних контекстах.

На нашу думку, доцільно використовувати тексти різних стилів, що містять як українську, так і запозичену лексику, оскільки правильно обрані матеріали дають змогу здобувачам освіти відстежувати функції слів і зміну їх смислового та стилістичного навантаження. З цією метою можна залучити уривки зі шкільних підручників, програмових творів художньої літератури.

У Програмі задекларовано вивчення лексики української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією. Відповідно, десятикласники розглядають поняття, пов'язані з уживанням слів у різних сферах спілкування, а саме: «загальноживані слова», «лінгвокультуреми», «діалектизми», «етнографізми», «топоніміка й ономастика», «етимологія», «розмовна, просторічна лексика», «емоційно забарвлена лексика», «молодіжний сленг», «екзотизми», «пуризми»; «терміни», «канцеляризми», «штампи»; «застарілі слова (архаїзми, історизми)», «неологізми» (загальномовні та авторські).

Важливим у засвоєнні освітнього матеріалу є акцент на тому, що архаїчна лексика є засобом відтворення духовної культури нашого народу.

Як ефективний напрямок роботи автори Програми визначають залучення учнів до науково-пошукової діяльності: опису говірки рідного села чи міста, укладання словничків – діалектизмів, етнографізмів, лінгвістичних, літературознавчих термінів, етимологічного словника термінів, словничка молодіжного сленгу (як результат аналізу мовлення однолітків) [66, с. 41]. Цю діяльність учні здійснюють, користуючись тлумачним словником, словником діалектизмів, словником іншомовних слів, словником лінгвістичних термінів та іншою довідковою літературою.

Під час вивчення лексики української мови за її функціональними сферами та стилістичними відмінностями учні здобувають навички правильного і доцільного використання лінгвокультурем – слів із національно-культурним компонентом значення. Окрім того, десятикласники вдосконалюють уміння виявляти і аналізувати стилістичні особливості діалектизмів, просторіччя, етнографізмів, притаманних певним регіонам, а також аналізувати аудіозаписи текстів різних діалектів та індивідуально-авторські неологізми в публіцистичних і художніх творах.

За Програмою, вивчення фразеології в 10 класі спрямоване на розгляд таких питань: основні ознаки фразеологізмів; джерела української фразеології; національна специфіка української фразеології.

Програма передбачає розгляд таких фразеологічних понять: «фразеологізм або фразеологічний зворот», «прислів'я і приказки», «крилаті вислови», «стійкі народні порівняння», «побажання», «приповідки», «каламбури». Для всіх понять використовується узагальнене – «фразеологізм», за допомогою якого учні засвоюють суть усталених висловів, їх структурно-семантичну різноманітність і особливості функціонування в мовленні [66, с. 43].

Автори аналізованої програма роблять акцент на багатозначності фразеологічних одиниць, їх системних зв'язках (синонімії та антонімії). Десятикласники поглиблено знайомляться з джерелами фразеології, їх стилістичною диференціацією, а відповідно вчать розрізняти фразеологізми власне українського походження, фразеологізми з античної міфології, фразеологію наукову, публіцистичну, офіційно-ділову, фразеологізми з професійної мови.

У процесі навчальної діяльності учні здобувають навички не тільки знаходити та пояснювати значення фразеологічних одиниць у текстах, але й розуміти національні особливості української фразеології, визначати можливі джерела її виникнення, а також правильно і доречно використовувати фразеологізми в мовленні, враховуючи їх стилістичні характеристики та контекст.

За допомогою фразеологічних засобів десятикласники вдосконалюють комунікативні навички, наприклад, використовуючи етикетні формули і фразеологізми, складають діалоги, набувають умінь добирати фразеологічні синоніми, антоніми, розрізняти фразеологічні омоніми. Програма передбачає творчу і науково-пошукову роботу учнів (повідомлення за результатами власного фразеологічного пошуку). Усі ці види діяльності сприяють формуванню комунікативної компетентності десятикласників.

Програмою передбачено також удосконалення вмінь працювати з фразеологічними словниками і довідниками, що сприяє збагаченню мовлення учнів 10 класу фразеологізмами.

Проте, учні 10 класу профільної школи повинні не лише вміти користуватися словниковою і довідниковою літературою, а й усвідомлювати її роль у відображенні історії та культури українського народу. Тому важливим є введення до змісту навчального матеріалу Програми розділу «Українська лексикографія», який передбачає ознайомлення з такими питаннями:

- ✓ Загальні відомості про словники. Основні типи словників, особливості їх побудови. Енциклопедичні, лінгвістичні (одномовні, двомовні, перекладні) словники. Відмінність словникових статей у різних словниках.

- ✓ З історії лексикографії. Словник Лаврентія Зизанія (1596 р.), «Лексикон» Памво Беринди (1627 р.).

- ✓ Сучасні словники української мови. Українські електронні словники.

- ✓ Стилiстичні засоби лексикографії [66, с. 43].

Десятикласники ознайомлюються з такими лінгвістичними поняттями: «лексикографія», «словник», «довідник», «довідкова література». Когнітивна частина програми спрямована на формування в учнів усвідомлення необхідності вмінь систематизувати, порівнювати, аналізувати, узагальнювати та застосовувати інформацію з лексикографічних видань, довідників та онлайн-ресурсів.

Підсумком навчально-пізнавальної діяльності учнів повинно стати вміння ефективно використовувати різні види словників, зокрема електронні; проводити дослідження за допомогою різних типів словників; складати невеликі словники (наприклад, з назвами одягу, рослин, власних імен тощо).

Один із напрямків навчання в 11 класі полягає в узагальненні та повторенні складних тем з усіх розділів курсу української мови через призму практичної та функціональної стилістики, а також підготовці до державної атестації та зовнішнього тестування. У зв'язку з цим, програма фокусується на таких темах, як: «Використання слів у переносному значенні, синонімів, антонімів, омонімів у текстах різних стилів», «Терміни та професіоналізми.

Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни», «Фразеологія в художньому, науковому, публіцистичному та офіційно-діловому мовленні» [66, с. 71].

У процесі інтерактивної роботи учні вдосконалюють такі уміння й навички:

- розпізнають метафори, метонімію, синекдоху, слова-омоніми в контекстуальному оточенні; з'ясовують відмінність між омонімічним і багатозначним словом;

- знаходять і розпізнають тропи, багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми, пояснюють стилістику їх уживання в текстах різних стилів;

- визначають ознаки власне українських слів, характеризують їх стилістичні функції в тексті;

- обґрунтовують доцільність і правильність уживання термінів у текстах науково-навчального стилю;

- комунікативно доречно і правильно використовують фразеологізми у мовленні з урахуванням їх стилістичних параметрів і контексту;

- знаходять у тексті слова іншомовного походження, пояснюють їх значення за допомогою словника іншомовних слів, доречно використовують їх у мовленні, визначають, які з них мають власне українські синоніми.

У всіх видах роботи також передбачена робота зі словниками [66, с. 71].

Окреслений підхід розкриває перед здобувачами освіти наявні внутрішньооб'єктні зв'язки, що є важливими для досягнення різних розділів шкільного курсу. Завдяки роботі з лексикою учні не лише збагачують свій словниковий запас, але й навчаються правильно використовувати слова в різних контекстах. Вони знайомляться з тонкощами значень слів, фразеологічних виразів, глибше вникають у явища системних відношень цих одиниць, у стилістику їх використання. Це розширює мовний кругозір старшокласників і підвищує рівень мовленнєвої культури.

Однією з важливих складових роботи з лексикою є навчання користування різними словниками. Учні вчать знаходити потрібні слова, розуміти їх значення та вживання, що має важливе практичне значення. Уміння користуватися словниками допомагає здобувачам освіти в навчанні, підготовці до контрольних робіт та іспитів, а також у повсякденному житті. Це сприяє розвитку їх самостійності, критичного мислення та здатності до самоосвіти. Відтак вивчення лексики та фразеології є важливим компонентом освітнього процесу, що сприяє всебічному розвитку учнів, їх комунікативної компетентності.

3.2. Лінгводидактичний матеріал з лексикології та фразеології в підручниках з української мови у профільних класах

Шкільний підручник – це навчальне видання, яке ґрунтується на освітніх стандартах і програмах і містить основні відомості з розділів мовознавства, систему завдань і вправ, спрямованих на розвиток умінь і навичок з української мови. Підручник сприяє самостійній роботі учнів як у класі, так і вдома, допомагаючи закріплювати знання та повторювати матеріал. Його використання допомагає вчителям української мови узгоджувати викладання, уникаючи розбіжностей у теоретичних поняттях, правилах та поясненнях.

На сайті Міністерства освіти і науки України розміщено перелік основних підручників для профільної школи. Тож проаналізуємо деякі з них, що є значущим в аспекті досліджуваної лінгводидактичної проблеми.

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти «Українська мова (профільний рівень)» С. Карамана, О. Горошкіної, О. Караман, Л. Попової має комунікативне спрямування, про що свідчать наскрізна рубрика «Спілкування». Самі автори зазначають: усі рубрики підручника спонукатимуть здобувачів освіти «до виконання ролей дослідників, опонентів науковців, рецензентів, журналістів, творців індивідуальних і групових проєктів, учасників конференцій, дискусій з актуальних проблем

сьогодення...» [86, с. 3].

Лексикології присвячені §§ 32–40. Зокрема, у § 32 «Слово як основна одиниця мови. Семасіологія як учення про значення слів і виразів» розглядаються поняття «лексикологія», «слово», лексичне значення слова», «семасіологія». Важливою є інформація про те, що слова, крім лексичного, мають і граматичне значення; ілюстрацією є приклади:

Млин – споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової, та інших видів енергії.

Млин – іменник ч. р., ужитий в Н. в. однини, II відм. [86, с. 86].

Комунікативну спрямованість має вправа 220 (Прочитайте текст. Яке, на вашу думку, слово можна зазвати мудрим і добрим?) та вправа 224 в рубриці «Спілкування» (Психологи доводять, що думки і слова впливають на наше життя. Висловіте власні міркування із цієї проблеми), адже завдання спонукають десятикласників публічно висловити власну позицію.

§ 33 «Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення. Омоніми. Пароніми» починається із творчого завдання: «Усно продовжте текст, ілюструючи прикладами». Рубрика «Буду я навчатись мови золотої» містить визначення понять «слова багатозначні, або полісемантичні», «пряме і переносне значення», «слова однозначні», а також поняття «омоніми абсолютні (повні) і неповні (омоформи)», «омографи», «омофони», «міжмовні омоніми», «каламбур, «пароніми» [86, с. 88–91].

Рубрика «Практикум» серед інших вправ пропонує вправи творчого характеру: вправа 234 (Спробуйте створити власні каламбури з поданими омонімами), вправа 238 (Складіть речення з поданими паронімами, перевіривши їх значення за словником).

У вправі 237 рубрики «Спілкування» заслуговує уваги завдання на розвиток усного мовлення (Продовжте висловлену думку).

У § 34 «Синоніми. Антоніми» десятикласники більш поглиблено розглядають поняття «синоніми», «синонімічний ряд (синонімічне гніздо)», вивчають різновиди синонімів: безвідносні (абсолютні) синоніми, відносні

синоніми, синтаксичні синоніми, «контекстуальні синоніми», «евфемізми», «перифраза», «антоніми», «антитеза», «оксюморон» [86, с. 92–94].

Формуванню комунікативної компетентності десятикласників сприятиме вправа 250 рубрики «Спілкування» (Підготуйте виступ з теми: «А кожен фініш – це, по сіті, старт»).

§ 35 «Лексика української мови за походженням. Власне українська лексика» та § 36 «Запозичена лексика як джерело збагачення лексичного складу мови. Новітні запозичення» подають достатньо теоретичного матеріалу для розуміння учнями теми. Здобувачі освіти не лише поглиблюють знання про походження лексики української мови, а й ознайомлюються з ознаками власне українських слів, старослов'янзмів, а також засвоюють нові поняття: «інтернаціоналізми», «кальки», «варваризми».

Удосконаленню комунікативних навичок десятикласників сприяють практично всі вправи, адже спонукають пояснювати те чи те мовне явище, прокоментувати висловлену думку.

§§ 37, 38 охоплюють важливі питання щодо лексики за сферою вживання (Загальноживані слова. Лексичне багатство діалектної лексики. Лінгвокультуреми. Етнографізми. Топоніміка й ономастика у складі української лексики). Актуалізуються такі поняття: «міжстильова (нейтральна) лексика», «стилістично забарвлена лексика», «емоційна лексика», «просторічні слова», молодіжний сленг»; подаються визначення нових для учнів термінів «екзотизми», «пуризм». У стилістичному аспекті розглядаються жаргонізми, арготизми та вульгаризми.

Усні вправи 268, 270, 272 – 278 розвивають аналітичне мислення учнів, формують комунікативні навички. Робота зі словниками передбачена у вправах 267, 269, 271. Вправа 279, рекомендована для домашньої роботи, містить цікаве завдання: «Складіть невеликий текст (5–6 речень) з теми «Моє хобі», уживаючи молодіжний сленг. Потім запишіть цей текст, замінивши сленгові лексику загальноживаними словами. Порівняйте тексти, усно зробіть висновок про доречність молодіжного сленгу в мовленні». Таке

завдання не лише розвиває мовлення учнів, а й прищеплює культуру мовлення, усвідомлення «прив'язаності» певної лексики за конкретним стилем мовлення.

§ 39 «Наукова лексика. Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни. Канцеляризми. Штампи» містить визначення відповідних понять. Вправи параграфа є різноаспектними: наприклад, вправа 280 має стилістичне спрямування, адже учні мають змогу дослідити явище семантичної трансформації термінів у поетичному тексті, виступити в ролі дослідників.

Вправи 281–283 також спонукають учнів до висловлення власних думок, що дозволяє їм набути комунікативних навичок.

Рубрика «Спілкування» пропонує вправу 285 із творчим завданням для роботи в групах: «Складіть секан до слова *штамп* або *термін*». Далі подається схема побудови секану. Оскільки це новий жанр для учнів, то варто було б, на нашу думку, навести приклад секану.

У § 40 «Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Неологізми. Загальнономовні та авторські неологізми» зазначена лексика вмотивовано розглядається з погляду стилістичного використання. Відповідно у вправах – завдання стилістичного характеру (вправа 286), словникова робота (вправа 287, 291), творчо-пошукова робота (вправа 289). Наскрізна рубрика «Спілкування» пропонує обговорення запропонованого тексту.

Поглибленому вивченню фразеології присвячені § 41–46 аналізованого підручника. Опановуючи матеріали цих параграфів, десятикласники не лише мають змогу досягнути науково виважене обґрунтування фразеологізмів, їх різновиди, джерела, національну специфіку, а й збагатити своє мовлення фразеологізмами задля використання в певних комунікативних ситуаціях.

Рубрика «Спілкування» кожного параграфа (вправи 296, 301, 308) містить завдання, які допомагають учням на фразеологічному матеріалі сформулювати правила комунікативної поведінки.

У § 45 «Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів»

подаються теоретичні відомості про синонімічні та антонімічні відношення фразеологізмів; виконавши вправи 310–312, 314, учні мають змогу практично закріпити свої знання. Варто було б, на нашу думку подати матеріал про багатозначність фразеологізмів, оскільки це поняття заявлене в темі згідно з Програмою.

Матеріал § 46 «Фразеологія наукова, публіцистична, офіційно-ділова. Фразеологізми з професійної мови» ознайомлює десятикласників з поняттями «нейтральні фразеологічні звороти», «емоційно забарвлені фразеологізми», «розмовно-побутові фразеологічні звороти», «книжні фразеологізми». Також учні дізнаються про трансформацію фразеологізмів у художніх і публіцистичних як засіб експресії.

Вивченню української лексикографії присвячені § 47 і 48 підручника.

Слід сказати, що робота зі словниками проводилася під час вивчення всіх розділів шкільного курсу української мови, тому учні обізнані з різними типами словників як користувачі. На цьому етапі вивчення мови важливо, щоб десятикласники не лише розуміли значення термінів «лексикографія», «словник», «довідник», «довідкова література» та вміли визначати основні типи словників, але й усвідомлювали важливість навичок порівнювати, аналізувати, узагальнювати та застосовувати інформацію з лексикографічних джерел, довідників та Інтернет-ресурсів, здійснювали пошукову дослідницьку роботу на основі різних типів словників; уміли укладати короткі словнички (назви одягу, рослин, власних імен тощо) [66, с. 44],

З матеріалу § 47 «Словники як відображення історії та культури українського народу. Основні типи словників» учні мають змогу систематизувати й поглибити свої знання про різні типи словників, особливості будови статті в тому чи тому словнику. Вправи підібрано так, щоб учні брали активну участь в опануванні теми: робили повідомлення про типи словників, складала алгоритм користування словником, словникові статті до поданих слів. Вправа 332 (рубрика «Спілкування») актуалізує важливу проблему сьогодення – відсутність навичок комунікації у сучасного

«покоління Гугл». Учні мають змогу висловити власні міркування щодо цієї проблеми, що сприяє формуванню комунікативної компетентності десятикласників.

§ 48 «З історії лексикографії. Сучасні словники української мови. Українські електронні словники» ознайомлює учнів з інформацією про «Лексис» невідомого автора (XII ст.), «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596 р.), «Лексикон» Памво Беринди (1627 р.), «Словарь української мови» Бориса Грінченка (1907–1909) та сучасними словниками, зокрема електронними. Десятикласники засвоюють поняття: «реєстр», «портал», «генерація».

Вправи 334 – 338 служать своєрідним ілюстративним матеріалом до теоретичних відомостей і спрямовані на практичне засвоєння знань. Вправа 339 на складання діалогу удосконалює навички усного спілкування.

Отже, підручник для 10 класу профільної школи «Українська мова (автори: Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О.) відповідає вимогам Програми, містить достатньо матеріалів для формування комунікативної компетентності учнів і учениць профільної школи лексико-фразеологічними засобами української мови.

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти «Українська мова (профільний рівень)» А. Ворон та В. Солопенка [12] також рекомендовано Міністерством освіти і науки України.

Звертаючись у передмові до десятикласників, автори наголошують на спрямованості підручника на вдосконалення навичок спілкування: «Підручник допоможе вам в опануванні мистецтва говорити, нагадає вивчене з різних розділів мовознавчої науки, навчить аналізувати текст» [12, с. 4]. Для розвитку комунікативної компетентності учнів у підручнику є рубрика «Культура спілкування», уроки розвитку мовлення, вправи для складання діалогів. Перевірити рівень своїх знань учні можуть, виконавши тестові завдання, розміщені під QR-кодами.

Вивченню лексикології української мови присвячені § 26–32 підручника, у яких розглянуто всі лексикологічні поняття, передбачені

Програмою. Доповнюють і конкретизують теоретичні відомості кожного параграфа вдало підібрані вправи. Наприклад, після визначення поняття «лексикологія» у вправі 175 подається стаття І. Вихованця про лексичне багатство української мови. Після пояснення поняття «лексичне значення» слова, його функцій у мові вправа 176 містить висловлювання В. Сухомлинського про слово, далі йде рубрика «Я хочу сказати своє слово», яка пропонує учням, використовуючи зміст висловлювання, висловити і свою думку про значення слова. Таке завдання сприяє вдосконаленню комунікативних навичок десятикласників.

Важливу роль у цьому процесі відіграє рубрика «Розвиток мовлення», яка передбачає різні форми роботи. Так, наприклад, у процесі виконання вправ 182 – 184 § 26 учні вчаться робити тематичні виписки задля засвоєння і запам'ятовування прочитаного й почутого. Цікавими є вправи з ключем: якщо правильно виконати завдання вправи 189, то з останніх букв останніх слів складеться прислів'я.

Виконуючи вправи § 27, учні розвивають образне мислення, адже вчаться висловлюватися, використовуючи тропи при написанні невеликого письмового опису «Мінорна музика дощу», (вправа 192, II), визначають тропи в поданих реченнях (вправа 193), складають речення, вводячи в них тропи (вправа 194).

Вправи 195, 196 рубрики «Розвиток мовлення» § 27 присвячені виробленню в учнів навичок складання конспекту, що є важливим не лише в навчальній діяльності старшокласників, а й в підготовці до сприйняття висловлювань, вироблення стратегії реакції на ці висловлювання. Логічним довершенням такої роботи є підготовка доповіді на задану тему.

Ця ж рубрика передбачає підготовку здобувачів освіти до написання твору на морально-етичну тему (вправи 220–222 § 27), учні ознайомлюються з поняттями «мораль» та «етика», текстами відповідної тематики, з порадами щодо написання власного твору.

Фразеологізми розглядаються в § 33. З матеріалу підручника учні мають

зможу поглибити свої знання про фразеологію, фразеологізм, системні зв'язки між цими одиницями, джерела української фразеології, а також отримати нові знання про семантичні типи фразеологізмів: *фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення та фразеологічні вирази.*

Задля формування комунікативної компетентності десятикласників важливим є те, що майже кожна вправа підручника спонукає до комунікативної дії: *скажіть..., поясніть..., складіть діалог, обґрунтуйте твердження* тощо.

Проаналізуємо матеріал з лексикології та фразеології щодо формування комунікативної компетентності учнів і учениць профільних класів у підручнику для 11 класу «Українська мова (академічний, профільний рівень)» С. Карамана, О. Караман, М. Плющ, В. Тихоші. Автори у зверненні до одинадцятикласників і одинадцятикласниць зазначають: «Підручник допоможе вам узагальнити здобуті впродовж навчання в школі знання мови, стати толерантними й цікавими співрозмовниками, опанувати правила ефективного спілкування» [87, с. 3].

Узагальненню знань з лексикології і фразеології української мови присвячені § 57–59 підручника. Робота над вправами передбачає активну позицію учнів: їм треба пояснити, довести, прокоментувати ті чи ті лексичні та фразеологічні явища. Такі завдання сприяють вдосконаленню навичок усного мовлення, публічного висловлення думки.

Матеріал підручника має спрямування на подальшу професійну діяльність випускників. Так, наприклад, при вивченні теми «Терміни і професіоналізми. Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни» одинадцятикласники дізнаються про тезаурус із лінгвістичної термінології, який складається зі словника лінгвістичних термінів з усіх розділів граматики, лексики, мовознавства, прикладної та комп'ютерної лінгвістики, а також різні термінологічні словники онлайн [87, с. 3].

Матеріали підручника по узагальненню знань із лексикології (§ 59), як і з фразеології, укладено таким чином, щоб учні відчували себе дослідниками,

рецензентами, журналістами, учасниками конференцій, змогли взяти участь у дискусіях. Саме в такій діяльності виробляються комунікативні навички, відточується культура мовлення.

Комунікативне спрямування має також ще один підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти: «Українська мова. Профільний рівень» [13], на що вказують автори підручника А. Ворон, В. Солопенко в передмові, звертаючись до випускників: «Підручник допоможе вам в опануванні мистецтва говорити, нагадає вивчене з різних розділів мовознавчої науки, навчить аналізувати текст» [87, с. 4].

Матеріали щодо узагальнення й систематизації вивченого в попередніх класах з лексики і фразеології вміщені в § 46. Як і в підручнику цих авторів для 10 класу [12], майже всі вправи об'єднано за рубриками під назвами-висловлюваннями відомих людей. Учням належить з'ясувати, кому належать ці слова. Так само є вправи для самовдосконалення («Вчити себе самого – благородна справа»), мовні задачі на розвиток логічного мислення, завдання для роботи в парах і групах (вправи 356, 358), які вчать конструктивного спілкування.

Формуванню комунікативної компетентності учнів, а саме вдосконаленню усного мовлення, сприяють вправи, які передбачають коментар учнів, пояснення, обґрунтування, розповідь (вправи 349, 352 (II), 353, 355). Так, виконуючи вправу 349, учні списують речення, добираючи з дужок потрібні слова. У дужках подані два абсолютні синоніми: власне українське слово і запозичене. Учні переконуються, що іншомовні слова вживати не завжди доцільно: хоч синоніми не відрізняються відтінками значення, але кожен з них використовується лише в певному контексті. За допомогою такої вправи одинадцятикласники розширюють своє уявлення про синоніми української мови, а отже, і про особливості функціонування цього явища в мовленні.

Поглибленню знань із синонімії присвячена вправа 354, розміщена під рубрикою «Вчити самого себе – благородна справа». Виконуючи завдання

вправи: «Замініть усі слова, крім службових, синонімами. Запишіть утворений текст», учні збагачують свій словниковий запас, що є основою формування їх мовленнєвих навичок.

Комунікативні навички здобувачі освіти можуть удосконалити, виконавши вправу 350 (написання відгуку про нещодавно переглянутий фільм, уживаючи відповідні слова іншомовного походження). Важливо, щоб учитель підвів здобувачів освіти до розуміння, що вживання іншомовних слів має бути комунікативно й ситуативно виправданим.

Вправа 351 також має творчий характер: треба уявити себе серед лісу, описаного в тексті вправи, і передати свої враження. Таке завдання не лише розвиває уяву, а й спонукає учнів добирати слова для вираження думки, будувати текст.

На поглиблення знань учнів про омоніми та їх різновиди спрямована вправа 353. Окрім розгляду функцій омонімів у художніх контекстах, учням запропоновано самостійно скласти каламбури з поданими парами омонімів. На нашу думку, складання каламбурів є ефективним інструментом навчання, адже цей процес спонукає учнів мислити нестандартно, що сприяє розвитку творчих здібностей та формує комунікативні навички. Каламбури допомагають учням краще зрозуміти значення слів і їх звучання, аналізувати різні значення слів та їх контекст, що розвиває навички критичного мислення.

Систематизувати й удосконалити знання про пароніми допоможе учням 10 класу вправа 355. Добираючи з дужок потрібні за змістом пароніми, учні запам'ятовують їх значення за логічною сполучуваністю з іншими словами в контексті. Розрізнення паронімів, уживання їх відповідно до значення допоможе учням уникнути лексичних помилок у процесі комунікації.

Виконуючи вправу 356, учні актуалізують набуті знання про антоніми: пригадують і записують п'ять прислів'їв з антонімічними парами, обмінюються роздумами про сенс прислів'їв та роль у них антонімів. Така вправа формує комунікативні навички учнів та учениць, збагачує їх мовлення, має виховний і мотивувальний потенціал, адже прислів'я є

складовою народної мудрості.

На узагальнення й систематизацію знань про активну і пасивну лексику спрямована вправа 357. Учні покращують свої комунікативні вміння, готуючи розповідь про загальноживані слова, діалектизми, терміни, професіоналізми, архаїзми та історизми, неологізми, використовуючи для прикладів речення, наведені у вправі.

Комунікативні навички здобувачі освіти вдосконалюють, готуючи повідомлення про загальноживані слова, діалектизми, терміни, професіоналізми, застарілі слова (архаїзми та історизми), неологізми; за зразки вони використовують подані у вправі речення.

Для розвитку навичок спілкування важливу роль відіграє моделювання комунікативних ситуацій, тому відзначимо в цьому плані вправу 359: використовуючи окремі фразеологізми, подані у вправі, учні складають діалог «На ярмарку». Такий вид роботи допомагає їм застосовувати мовні конструкції на практиці, сприяє загальному розвитку мовлення та комунікативної компетенції.

Систематизації знань про антонімію та джерела походження фразеологізмів присвячена вправа 360. Учні знаходять серед поданих фразеологізмів антонімічні пари, визначають джерела походження фразеологізмів, що сприяє розвитку критичного мислення, підвищенню мовленнєвої культури учнів. Вважаємо, що робота з антонімічними фразеологізмами сприяє не лише мовленнєвій компетенції, але й розвитку особистості загалом.

Однак, нам видається, що на етапі систематизації й узагальнення знань про фразеологію української мови варто було б долучити вправи, у процесі виконання яких учні могли б відстежувати й інші системні відношення між фразеологічними одиницями, дослідити їх національну специфіку. Адже ці одиниці часто відображають елементи культури та традицій, яких вивчення допоможе учням краще зрозуміти етнічну й соціокультурну самобутність української мови. Знання фразеології є важливою частиною програми, що

допоможе здобувачам освіти успішно скласти в майбутньому зовнішнє незалежне оцінювання (або НМТ) з української мови.

Усні відповіді, коментарі та пояснення, що супроводжують вправи й завдання, спрямовані на вдосконалення комунікативних навичок учнів, розширення їх словникового запасу, формування граматично правильного мовлення та розвиток творчих здібностей. Здобувачі освіти вчаться висловлювати свої думки чітко та зрозуміло, що є важливим для міжособистісного спілкування, у підготовці до публічних виступів, дискусій та презентацій.

Регулярне виконання вправ надає змогу закріпити мовні явища, розвинути мовну інтуїцію та автоматизувати використання правил у реальних комунікативних ситуаціях.

Висновки до третього розділу

У «Програмі для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія» поглиблене вивчення лексики і фразеології здійснюється з урахуванням лінгвістичної, мовної, мовленнєвої (комунікативної), соціокультурної, діяльнісної (стратегічної) ліній.

За вимогами Програми, учні десятого класу, окрім опанування стилістичних ресурсів одиниць лексичного та фразеологічного рівнів мовної системи та їх виражальних засобів, мають оволодіти різноманітними стратегіями й тактиками ефективної комунікації.

Одинадцятикласники, спираючись на засвоєні в попередніх класах знання, мають удосконалювати вміння формулювати чіткі висловлювання на різні теми відповідно до того чи того стилю.

Проаналізовані підручники для профільної школи достатньою мірою подають теоретичні відомості з лексикології і фразеології відповідно до Програми, уміщують різноманітні вправи, які сприяють удосконаленню

комунікативних навичок учнів та учениць.

У підручниках з української мови до послуг учителя достатньо матеріалу для формування мовної та комунікативної компетентностей, однак діяльність педагога – це творчий пошук. Розроблена нами система вправ і тестових завдань, поданих у додатках, може слугувати важливим методичним контентом для вчителя в роботі щодо формування комунікативної компетентності учнів і учениць профільної школи лексико-фразеологічними засобами. Використання інтерактивних методів навчання, проєктної діяльності та практичних вправ сприяє залученню здобувачів освіти до активного, осмисленого засвоєння матеріалу.

ВИСНОВКИ

Методично правильне використання методів, прийомів і засобів навчання лексикології і фразеології в умовах дистанційного навчання сприяє формуванню комунікативної компетентності учнів та учениць профільної школи. На онлайн-уроках задля успішного формування в старшокласників комунікативних умінь необхідно раціонально використовувати різні освітні платформи, соціальні мережі, додатки й відповідний цифровий інструментарій.

Під час дистанційних занять використовуються такі ж основні форми роботи, як і на заняттях у класі: вправи, бесіди, дискусії, обговорення, інтерактивні форми та методи навчання, проектна діяльність, робота зі словником, перекази, твори.

Формування мовленнєвих, комунікативних компетентностей поряд з іншими важливими завданнями профільного навчання української мови визначено Програмою з української мови для учнів 10–11 класів філологічного напрямку (профіль – українська філологія). Діяльнісна складова Програми передбачає сформованість в учнів умінь застосовувати набуті мовні знання в різних ситуаціях спілкування, вправно користуватися мовними ресурсами та комунікативними стратегіями.

Важливим етапом у формуванні комунікативної компетентності учнів та учениць профільної школи є опрацювання в 10 класі розділу «Українська лексикографія». Словники розглянуто з позиції їх її ролі у відображенні історії та культури українського народу. Старшокласники повинні не лише вміти правильно й раціонально використовувати різні типи словників, зокрема електронні, а і правильно укладати короткі тематичні словнички.

Аналіз рекомендованих МОН підручників для профільної школи «Українська мова» засвідчив, що в них достатньо приділено уваги формуванню комунікативної компетентності старшокласників. У підручниках подано теоретичні відомості; вправи підібрано так, щоб здобувачі освіти

мали можливість самостійно сформулювати власне бачення конкретного мовного явища; передбачено уроки розвитку мовлення, вправи для продукування діалогів і монологів тощо. Практично всі вправи сприяють удосконаленню комунікативних навичок учнів, адже спонукають до участі в обговоренні мовного явища чи висловлення власних міркувань на задану тему.

Розроблена нами система вправ і тестових завдань з лексикології та фразеології відповідає програмним запитам і сприятиме формуванню комунікативної компетентності учнів та учениць профільної школи. До того ж, ми долучили вправи на розгляд лексичних і фразеологічних явищ, які не були охоплені аналізованими підручниками. Ефективна організація навчання лексикології та фразеології в профільній школі не лише підвищує мовну грамотність учнів, а й формує їхнє культурне і критичне мислення, готуючи до успішної комунікації в майбутній фаховій сфері.

Важливу роль у навчанні української мови відіграють тестові завдання, які дають змогу вчителю оцінити рівень знань здобувачів освіти з різних тем, перевірити їхні мовні компетентності. Учні десятих–одинадцятих класів готуються до незалежного оцінювання (або НМТ), тож тести з української мови допомагають систематизувати знання й адаптуватися до формату і процедури іспиту. Тестові завдання сприяють розвитку аналітичних здібностей і креативного мислення, що є важливими навичками для подальшого здобуття фахової освіти та професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL : <https://sum.in.ua/>
2. Алексєєва А. В. Відображення національного характеру в пареміях української та англійської мов. *Молоді фахівці – майбутнє науки* : зб. статей. Вип. 3. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 15–19.
3. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Київ : Вища школа, 1987. 130 с.
4. Аносова А. В. Формування комунікативної культури старшокласників як науково-педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. 2010. Вип. 14. С. 19–27.
5. Бакум З. Навчання української мови в старшій школі: реалії та перспективи. *Рідна школа*. 2010. Вип. 7–8. С. 57–60.
6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підруч. Київ : Академія, 2004. 344 с.
7. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
8. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
9. Васьківська Г. Формування комунікативної компетентності особистості як основна проблема сучасної лінгводидактики. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9702/1/6%20%289%29.PDF>
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL : <https://1531.slovaronline.com/>
11. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис. Київ : Оберіг, 1991. Т. 1. 455 с.

12. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 288 с.
13. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 272 с.
14. Гаврилова В. В. Теоретичні засади вивчення паремій. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Філологічні науки*. 2015. Вип. 7. С. 11–20.
15. Гайдар Т. Жанри фольклору та відображення в них виховного ідеалу українців. Київ : Логос, 2002. С. 9–12.
16. Головань М. С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. *Вища освіта України*. 2008. № 3. С. 23.
17. Голуб Н. Б. Концептуальні засади сучасної методики навчання української мови в загальноосвітній школі. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 107–118. URL : <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/46/24>
18. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів ліцею. Київ : Пед. думка, 2019. 56 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/719352/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>
19. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. Київ : Логос, 2004. 284 с.
20. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 376 с.
21. Горошкіна О. М. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. Харків : Основа, 2012. 171 с.
22. Греб М. М. Теоретико-методичні засади навчання лексикології та фразеології майбутніх учителів початкових класів : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2017. 485 с.

23. Григораш А. М. Антонімія дієслівних фразеологізмів. *Культура слова*. 1986. Вип. 31. С. 79–80.
24. Григораш А. М. Синонімія дієслівних фразеологізмів. *Культура слова*. 1987. Вип. 33. С. 55–57.
25. Груба Т. Л. Теорія і практика формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень) : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2018. 336 с.
26. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти школи. URL : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/28030/.
27. Дубравська З. Р. Паремії як засіб пізнання системи мови. *Молодий вчений*. 2017. № 43. С. 77–80. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_4.
28. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : дис. ... канд. філол. наук. Умань, 2002. 218 с.
29. Дудик П. С. Стилїстика української мови : навч. посіб. Київ : Академія, 2005. 368 с.
30. Єрмоленко С. І. Методика навчання лексики та фразеології на засадах лінгводидактичного принципу наступності. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка*. 2016. № 2 (17). С. 103–109.
31. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд. Київ : НДІУ, 2007. 444 с.
32. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. Харків : Фоліо, 1999. 304 с.
33. Календарно-тематичне планування з української мови. 11 клас для профільного рівня. URL : <https://vseosvita.ua/library/kalendarno-tematicne-planuvanna-z-ukrainskoj-movi-11-klas-profilnij-riven-168147.html>
34. Калмикова Л. О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти : навч. посіб. Київ : НМЦВО, 2003. 299 с.

35. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназіях : навч. посіб. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
36. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навч. посіб. / За ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
37. Коломієць М. П. Семантико-стилістичні функції фразеологічних синонімів у поезіях Т. Г. Шевченка. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 33–37.
38. Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. URL : [https:// www.kmu.gov.ua/npas/249613934](https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934)
39. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
40. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. Київ : Академія, 1999. 288 с.
41. Кучеренко І. А., Мамчур Л. І. Формування комунікативної компетентності учнів: психолінгводидактичний аспект. *Освітня аналітика України*. 2023. № 1 (22). С. 108–122.
42. Кучерук О. А. Лінгводидактичні засади формування комунікативної компетентності учнів основної школи. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Педагогіка*. 2013. Вип. XLIX. С. 184–189.
43. Левченко Т. М., Чубань Т. В. Формування комунікативної компетентності у профільному навчанні. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021. Вип. 77. С. 14–18.
44. Лещенко Г. Комунікативна україномовна компетенція школярів в контексті сучасної мовної освіти. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 7. С. 2–4.
45. Літературознавчий словник-довідник / Уклад. Р. Т. Гром'як та ін. Київ : Академія, 1997. 752 с.

46. Лушпай Н. Л. Формування комунікативної компетентності учнів на уроках української мови та літератури. *Обрії педагогічних знань: теорія, новації, практика* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв : Центр прогресивної освіти «Генезум», 2020. С. 127–130.

47. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : монографія. Умань : Видавець «Сочінський», 2012. 449 с.

48. Мамчур Л. Теорія мовленнєвої діяльності як важливий чинник формування комунікативної компетентності учнів. 2013. URL : https://prlingv.at.ua/publ/teorija_movlennevoji_dijalnosti_jak_vazhlij_chinnik_formuvannja_komunikativnoji_kompetentnosti_uchniv/1-1-0-6

49. Мацько Л. І., Груба Т. Л., Семеног О. М., Симоненко Т. В. Українська мова (10–11 класи). Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. Київ, 2017. 84 с.

50. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилїстика української мови : підруч. / За ред. Л. І. Мацько. Київ : Вища школа, 2003. 462 с.

51. Мельничайко О. І. Рідна мова. Комунікативні вправи : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2004. 48 с.

52. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах. / За ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2005. 400 с.

53. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? Харків : Вища школа, 1982. 231 с.

54. Нікольченко М., Головка В. Дидактичні особливості формування комунікативної компетентності учнів на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 68. Т. 2. С. 218–224.

55. Найпопулярніші освітні платформи для організації дистанційного навчання. URL: <https://op.ua/news/osvita-v-ukraini/naupopulyarnishi-osvitni-platformi-dlya-organizaciyi-distanciynogo-navchannya>

56. Нова українська школа : poradnik dla vchitelja / За ред. Н. М. Бібік. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

57. Окуневич Т. Формування комунікативної компетенції учнів засобами рідної мови. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 2. С. 123–127.

58. Організація дистанційного навчання в школі : метод. рекомендації / Упор. : І. Коберник, З. Звиняцьківська. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2020/metodichni%20recomendazii-dustanciyna%20osvita-2020.pdf>

59. Остапенко Н. М., Симоненко Т. В., Руденко В. М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 248 с.

60. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. статей. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с. URL : <https://docplayer.net/75917450-Pentilyuk-m-i-aktualni-problemisuchasnoyi-lingvodidaktiki-zbirnik-statey-em-sh-zdovdnshf-yucrsyiu-i-u-vda-ikdu.html>

61. Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г. Методика навчання української мови у таблицях і схемах : навч. посіб. Київ : Ленвіт, 2006. 134 с.

62. Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text>

63. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : підруч. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2000. 248 с.

64. Прадїд Ю. Ф. Структурно-граматичні типи фразеологізмів та їх різновиди. *Українське мовознавство*. 1989. Вип. 16. С. 28–35.

65. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : посіб. / За ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

66. Програма Українська мова. Для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів: 10–11 класи / Л. Мацько та ін. URL : [https:// osvita.ua/school/program/program-10-11/58818/](https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58818/)
67. Прокопович Л. В. Культура спілкування в українських народних прислів'ях : навч. посіб. Одеса : Екологія, 2018. 21 с.
68. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 р. № 3143-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
69. Рудницька О.Б. Розробки уроків з української мови для 5 класу : навч. посіб. Київ : Дивослово, 2014. 304 с.
70. Савченко Л. В. Етнолінгвістична реконструкція фразеологізмів української мови. Київ, 2014. 598 с.
71. Самойленко О. П. Національна специфіка паремій. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців*. Т. 2. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 335 с.
72. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія. Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
73. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
74. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літератури, 2012. 376 с.
75. Словник-довідник з професійної педагогіки. / За ред. А. В. Семенової. Одеса : Пальміра, 2006. 221 с.
76. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. / О. Горошкіна, Н. Єсаулова, О. Лук'янченко та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 149 с.
77. Смолянова В. В. Лінгвокультурологічні особливості паремій з фітонімами та зоонімами в англійській та українській мовах. Харків, 2019. 80 с.
78. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. 438 с.

79. Сучасна українська літературна мова : підруч. / За ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища школа, 2002. 439 с. URL : <http://194.44.152.155/elib/local/sk649258.pdf>.

80. Тернопільська В. Формування комунікативної культури старшокласників засобами телекомунікаційних проєктів. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип. 49. С. 110–116. URL : https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_prob_lsilsk_shkolu/49/Valentyna_Ternopilska.pdf

81. Токарева Н. М., Шамне А. В. Основи вікової психології : навч.-метод. посіб. Кривий Ріг, 2013. 283 с.

82. Тур О. М. Методи формування комунікативної компетентності учнів як важливої умови ефективної презентації їхньої науково-дослідницької діяльності. *Наукові записки Малої академії наук України*. 2 (27) 2023. С. 80–87. URL : <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1951703>

83. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990. 167 с.

84. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ : Рад. школа, 1988. 279 с.

85. Українська мова. 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. URL : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58818/>

86. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 класу закладів заг. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Ранок, 2018. 272 с.

87. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 класу закладів заг. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків : Ранок, 2019. 272 с.

88. Хома Т. В. Комунікативна компетентність, її складові. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2018. Вип. 1 (7). С. 203–206.

89. Хом'як А. П., Кліш П. А. Психолого-педагогічні умови формування комунікативної компетентності старшокласників. *Науковий вісник. Серія : Педагогічні науки*. 2012. № 8 (233). С. 81–87. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/974>

90. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 104–114. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_1_12

91. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

92. Шарманова Н. М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2005. URL : https://kafmovi.at.ua/load/sharmanova_natalja_mikolajivna/1-1-0-5

93. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань. Житомир : Меркурій, 2004. 94 с.

94. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови. Кінець XVIII ст. – поч. XIX ст. Харків : Вища школа, 1984. 208 с.

95. Gester S., Marek L. Phraseologismen und Sprichwörter in der modernen deutschen Sprache. Zline : Univerzita Tomase Bati, 2010. 109 с.

96. Swain M., Canale M. Theoretical basis of communicative approaches in the process of teaching a second foreign language: applied linguistics. Oxford : Oxford University, 2002. P. 42–47.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**Система вправ і завдань для формування комунікативної
компетентності учнів і учениць профільної школи
лексико-фразеологічними засобами української мови**

Тема: «Семасіологія як учення про значення слів і виразів. Оцінні властивості слів на позначення зору, слуху, дотику».

Вправа 1. Прочитайте речення із творів О. Довженка. Яку роль відіграють у контекстах виділені слова? Схарактеризуйте оцінні властивості слів на позначення зору, слуху, дотику.

*I. 1. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не **чорний**, а **білий**, а товста шкіряна палітурка – **коричнева**, як **гречаний мед** чи **стара халява**. 2. Лози, висип, кручі, ліс – все **блищить і сяє** на сонці. 3. Він був **високий і худий**, і чоло в нього **високе**, **хвилясте довге** волосся **сиве**, а борода **біла**.*

*II. 1. **Ревом реvlo** над Десною всю ніч. 2. У **темряві** далеко **десь гукали** люди, **жальбно гавкали пси**, і **шуміла й ляцала негода**. 3. Чумацький віз **тихо рипить** піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. 4. Ой, як не побачить наш вірний собака, що Піратом звався, як **дукає Мина коваля Захарка**, як **торохтять** відра, **кудкудачуть** кури, ... із стріх вода **капле**, та як не **возгавкає**.*

Вправа 2. Прочитайте, знайдіть слова на позначення кольору. Яку роль вони відіграють у поетичних рядках? Чи викликає у вас кольоровий образ виділений фрагмент твору?

1. Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 2. Двори стоять у хуртовині айстр. Яка рожева й синя хуртовина! (Л. Костенко). 3. Багряне сонце, дужка золотава стоїть над чорним каптуром гори (Л. Костенко). 4. Той стольний град, золотроверхе

диво, душі моєї малиновий дзвін (Л. Костенко). 5. *О липень золотий!.. Твої байдужі очі нагадують мені холодний блиск озер і ранок голубий, де спів тремтить дівочий, мов листя золоте розхристаних берез...* (В. Сосюра). 6. *Гей, спокійно і синьо над садом, а над морем – задуманий сон, там десь **вечір губною помадою написав і розвіз горизонт*** (В. Сосюра). 7. *На ньому [джмелеві] светрик чорно-золотий, у нього груди ніжні, щирозлоті* (І. Драч). 8. *Троє червоних яблук винесла з того тьмотьменного льоху...* (І. Драч).

Тема: «Омоніми, їх види: омоформи, омофони, омографи, міжмовні омоніми. Повні і неповні омоніми. Поняття про пароніми».

Вправа 1. Прочитайте поетичні рядки. Як називаються виділені слова? З якою метою їх ужито в поданих прикладах?

1) *На срібнім березі Дніпра Слов'янства золота **столице**, Світанку мови і добра, Вікно у світ стооке і **столице**, Всі сто століть у скрути і жалі Під небозвіддям згрозеної днини Ти водиш серцем нашим мужні кораблі З вітрилами на щоглі України* (М. Вінграновський). 2) *Згорають очі слів, згорають слів **повіки**, Та є слова, що рвуть байдужий рок. Це наше слово. Жить йому **повіки**. Народ всевічний. Слово – наш народ* (Вінграновський). 3) *Яка ж у нім прегіркава, яка ж полинова сила Була у тім трунку воєннім, як **ту́га – туга́** й німа!* (Драч, с. 24).

Тема: «Синоніми, їх види, уживання. Синонімічний ряд. Антоніми, їх види, уживання».

Вправа 1. Знайдіть контекстуальні синоніми, поясніть їх стилістичну роль.

1. *Криши, ламай, троци стереотипи! Вони кричать, пручаються, - ламай! Хоч давня звичка з профілем Ксантипи благає, плаче, просить: «Не займай!»* (Л. Костенко). 2. *Гори. Щезай в пожежах самоспалень, В гірких руїнах власних попелищ! Обвуглюйся. З дияволом грай в теніс. Згори на попіл в думках і літах* (Л. Костенко). 3. *Чимчикує із раю репресована Єва ...*

І трюхикає вслід «поражонний в правах» Адам (Л. Костенко). 4. Триматись вільно й незалежно. Перемовчати: хто кого. І так беззахисно й безмежно Чекати голосу твого (Л. Костенко). 5. Брели віки. На дугах віражів Хиталися, блудили в катакамбах... (Б. Олійник).

Вправа 2. Прочитайте, визначте антоніми. Які з них можна кваліфікувати як мовні, а які – як контекстуальні? Поясніть їх роль у поетичних рядках.

1. Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші. Поезія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі (Л. Костенко). 2. І треба все на світі пережити. І кожен фініш – це, по суті старт (Л. Костенко). 3. Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат підійшов до порога (Л. Костенко). 4. У щастя людського два рівних є крила: Троянди й виноград, красиве і корисне (М. Рильський). 5. Ображайся на мене, як хочеш, зневажай, ненавидь мене – Все одно я люблю твої очі І волосся твоє сумне (В. Симоненко). 6. У палацах пишних – не в печері – Варвари космічної доби Мріють дати людству на вечерю Атомні опеньки і гриби (В. Симоненко). 7. Ми думаєм про вас. В погожі літні ночі, В морозні ранки і в вечірній час, І в свята гомінки, і в дні робочі Ми думаємо правнуки про вас (В. Симоненко). 8. Коли крізь розпач випнутья надії, І загудуть на вітрі степовім, Я тоді ім'ям твоїм радію І сумую іменем твоїм. Коли грозує велич неокрая У передгроззі дикім і німім, Я твоїм ім'ям благословляю, Проклинаю іменем твоїм (В. Симоненко).

Вправа 3. Прочитайте рядки з поетичних творів. Як називають поєднання виділених слів? Який ефект вони створюють?

*1. Ми йдемо крізь темінь, як снігами, **світло ночі** сходить, ніби проща, Ця земля, що стигне під ногами, з кожним кроком більша і дорожча (Ю. Андрухович). Прощай, прощай, **чужа** мені людино! Ще не було **ріднішого**, як ти, Оце і є той випадок єдиний, Коли **найбільша мужність** – **утекти** (Л. Костенко). Життя ішло, минуло той перон. **Гукала тиша** рупором вокзальним. Багато слів написано пером. Несказане лишилось несказаним.*

Світали ночі, вечорили дні. Не раз хитнула доля терезами. Слова як сонце сходили в мені. Несказане лишилось несказаним (Л. Костенко).

Тема: «Мовна надмірність (плеоназм, тавтологія) і мовна недостатність».

Вправа 1. Обґрунтуйте, що повтор у наведених поетичних рядках є стилістично виправданим.

I. На ціле поле в полі цвів ромен.

В садах пливли причілки і веранди.

Стояла ніч, прекрасна, як Кармен,

Червоні й чорні міряла троянди (Л. Костенко).

II. Сива стомлена сутінь снігів.

Слід сорочий і лисячий слід.

І під крилами хмар-снігурів

Сонця зимнього жевріє глід.

Сиво як... Сиво-сниву сосну

Нюха заєць, тінь свою нюха... (М. Вінграновський).

Вправа 2. Відредагуйте речення. Як називається тип лексичної помилки?

1. Погана погода може стати причиною виникнення труднощів у проведенні спортивного свята. 2. Статут школи має виконувати функції регуляції взаємостосунків учасників освітнього процесу та обслуговуючого персоналу. 3. Цей захід заплановано на листопад місяць цього року. 4. До заяви необхідно додати свою автобіографію та копію паспорта. 5. Народний фольклор увібрав мудрість багатьох поколінь. 6. До уваги відвідувачів – картини маслом відомих авторів. 7. Фермер планував збільшити овець в отарі. 8. Там, де були висаджені корені жоржин, з'явилися перші пуп'янки. 9. Один із організаторів виставки собак оголосив у мікрофон: «Шановні учасники! Обітріть морди від слини для полегшення огляду зубної системи!» 10. Нападник «Динамо» головою влучив у ворота.

Тема: «Лексика української мови за походженням».

Вправа 1. Прочитайте теоретичний матеріал. До кожного правила підберіть приклади.

Особливості іншомовних слів:

- 1) можуть починатися на букви *а, е*;
- 2) мають збіги голосних;
- 3) мають незручні для вимови збіги приголосних;
- 4) мають звук [*ф*];
- 5) можуть не відмінюватися;
- 6) мають частинки *аеро-, аудіо-, відео-, моно-, радіо-* тощо;
- 7) не мають великої кількості однокореневих слів в українській мові;
- 8) мають іншомовні префікси чи суфікси: грецькі префікси *анти-, ім-*, грецькі суфікси *-іт, -ис*; латинські префікси *де-, ре-, ультра-* тощо;
- 9) в іншомовних словах не чергуються *о, е* з *і*.

л»

Вправа 2. Випишіть слова-терміни, визначте за словником їх значення і походження. Яку функцію вони виконують у поданих контекстах?

1. *Мед сонця пив і п'єш, а знаєш, скільки бджіл Вмира щомиті в цьому стільнику, Щоб капіляром променя до тебе Прийти на землю і жити кров* (І. Драч). 2. *Глухий – не чує, а сліпий – не бачить. Це тонізуюча ін'єкція майбутнього У вену віку...* (І. Драч). 3. *Діти плачуть, і плачуть дерева. У мамі не очі, а дві сльози. Синхрофазотрони ридають, як леви, І фіолетовий плач у грози* (І. Драч). 4. *Але з усмішки, з потиску рук, з брехні, убитої наповал, історія - найскладніша з наук – обчислює ЗОРЯНИЙ ІНТЕГРАЛ. Із найдрібніших зоряних крихт! Вища математика світу! З СУМИ БЕЗКОНЕЧНО МАЛИХ ВИНИКАЄ БЕЗКОНЕЧНО ВЕЛИКЕ* (Л. Костенко). 5. *Краплини перші вдарили об шибку. Кардіограма блиснула крива. Вітри з розгону поламали скрипку, гуде у сосен буйна голова.*

Тема: «Загальнономовні та авторські неологізми».

Вправа 1. Прочитайте вірш І. Драча «Бабусенція». Поясніть роль авторських неологізмів. Знайдіть емоційно забарвлені слова і визначте їх стилістичні функції.

*Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає кужайчатко порване, ой-ой-осчки.
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарбани,
Бабчині чоботи-чоботищеньки.
Наносить води повну балію –
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
– Заворожи мені, бабченько, ой-я,
Бабусенько, бабулиня, бабусенція.
Ой гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки –
Ляпотить, хлюпотить у ночовоньках
Дівулиня, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ой-я,
А бабище все шупортається, ой-я,
З кочергами, з баняками, банячищами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на ряднищі, на рядні*

Під кожухом, кожушиськом, кожушариськом.

На лежанці в цмоки цмокає, аж оєчки.

(Випадає їй каззонний дім,

І валет бубновий в нім,

Туз хрестовий заберу,

Швидше вже сама помру...)

А дівуля, дівчинина, дівувальниця

До кожуха, кожушенька так і горнеться,

А бабуся, бабулиня, бабусенція

До дівчиська, дівчишиська так і тулиться –

Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,

Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

Тема: «Фразеологія як розділ мовознавства».

Вправа 1. Визначте, хто автор наведених крилатих висловів. Оберіть один із висловів і напишіть твір-роздум.

1. Книги – морська глибина: Хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивнії перли виносить. 2. Лиш боротись значить жити. 3. Учітєсь, читайте, І чужому научайтєсь, Й свого не цурайтєсь. 4. Поразка – це наука. Ніяка перемога так не вчить. 5. Не все те отрута, що неприємне на смак. 6. Можеш вибирати друзів і дружину, вибрати не можеш тільки Батьківщину. 7. Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. 8. Більше думай, а тоді вирішуй. Спіши повільно! 8. Є боротьба за долю України. Все інше – то велике мискоборство.

Вправа 2. Випишіть із словника 2 багатозначні фразеологізми. Складіть із ними речення.

ТЕСТИ

1. Позначте речення, у якому виділене слово вжито в переносному значенні:

- А* Ще здалеку нас вітав **крилами** вітряк
- Б* Птах розгорнув **крила** і злетів над лугом
- В* У щастя людського два рівних є **крила**: Троянди й виноград – красиве і корисне (М. Рильський)
- Г* Правління громади взяло хлопця під своє **крило**

2. Установіть відповідність між омонімами та їхніми групами

- | | |
|------------------------------------------------|-------------------|
| <i>1</i> замок – замок, мука – мука | <i>А</i> омоформи |
| <i>2</i> сонце – сон це, не з граба – незграба | <i>Б</i> омографи |
| <i>3</i> злий ворог – злий воду | <i>В</i> омофони |

3. У реченні «З коси бузько летів на балку (Косар косу там брав на брус), І сів бузько в дворі на балку, На довгий дерев'яний брус» (Д. Білоус)

використано

- А* синоніми
- Б* антоніми
- В* пароніми
- Г* омоніми
- Д* евфемізми

4. Лексичну помилку допущено в рядку

- А* сувенір на згадку
- Б* свідоцтво про народження
- В* вірна відповідь
- Г* поштова адреса

5. З поданих у дужках синонімів обидва варіанти можливі в реченні

- А* У нашому селі Іван Піддубний (модний, визнаний) авторитет
- Б* Ми зупинилися в (звичайному, пересічному) готелі

В Протягом (століть, сторіч) жили на цих землях пращури

Г У розпал передвиборчої (компанії, кампанії) наш кандидат раптом вийшов з перегонів

6. Доберіть синонім до кожного прикметника

Прикметник

Синонім

1 хоробрий

А невтішний

2 сумний

Б зажурений

3 розпачливий

В відважний

4 ретельний

Г старанний

Д бідолашний

7. Виберіть рядок, у якому є контекстуальні синоніми

А Сумує, плаче Ярославна в Путивлі-граді на валу....

Б В'яне, сохне за ним не одна дівчина.

В Сумна, журлива пісня полинула над селом.

Г Минуло кілька днів, як Озивайко не чує й не бачить Вовка. З його володінь принаймні сіроманець зник.

8. Антоніми вжито в прислів'ї

А Не кажи – не вмію, а кажи – навчусь!

Б Шабля ранив голову, а слово – душу

В Розумний не подивує, а дурний не побачить.

Г Слово – не горобець, випустиш – не впіймаєш

9. Контекстуальні антоніми вжито в реченні

А І стали Сонцем наші дні і ночі, І вороги, і друзи, і пісні...

Б Жонглює будень святістю і свинством

В Все моє сумне й веселе одлетіло в голубинь...

Г Літа вже не мчать, як лошата прудкі в табуні, Повільно бредуть, як верблюди в піску марокканськiм...

10. Доберіть українські відповідники до іншомовних слів.

Іншомовне слово

Український відповідник

І нюанс

А народовладдя

- | | |
|-----------------------|------------------------------|
| 2 <i>фіаско</i> | Б <i>мірило</i> |
| 3 <i>демократія</i> | В <i>аплодисменти</i> |
| 4 <i>аплодисменти</i> | Г <i>відтінок</i> |
| | Д <i>невдача</i> |

11. У якому рядку є запозичені слова?

- А** *дорога, сум, хліб, небо, честь, білий*
Б *давній, свіжий, годинник, час, сонце*
В *малюнок, вітер, відмінок, займенник, жінка*
Г *промінь, формула, сопілка, гросмейстер*

12. Загальноновживаними є всі слова рядка

- А** *дощ, земля, перст, велосипед*
Б *школа, село, стежка, автобус*
В *нанашко, сковорода, шосе, комбайн*
Г *зелений, широкий, помідор, мерчандайзер*

13. Діалектизм ужито в реченні

- А** *Краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти*
Б *Хто діло робить, а хто тави ловить*
В *Обізвалась бараболя, а за нею і квасоля: «Іще живі, ще здорові всі родичі гарбузові!»*
Г *Не святі горшки ліплять*

14. Історизми вжито в реченні

- А** *– Мико!.. – гукнув він у двері. – А розклади борше ватру у стаї...*
Б *– Я си обую файно та й буду дівка...*
В *Поки ж вони до мушкетів, а отаман приціливсь та і влучив їх ротмістрові якраз межи очі*
Г *Є скрипка, є життя. А ти на ній – смичок.*

15. Архаїзми вжито в реченні

- А** *Життя іде і все без коректур, І час летить не стишує галопу*
Б *Один як перст стояв серед шляху*
В *Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі*

Г А джура кутав дівчину в кирею

16. До емоційно забарвленої лексики належать усі слова рядка

А малесенький, гарненький, злодюга, собака

Б сонечко, рибонька, серденько, любий

В бабуся, дід, батько, дядько

Г рученька, дівчина, хлопець, веселенький

17. Фразеологічний зворот ужито в реченні

А Пливе печаль. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин

Б І було мені, з одного боку, чесно кажучи, лячно, аж у п'ятах холодно

В Бубнявють думки, проростають словами, їх пагіння бринить у завіхренні днів...

Г Говорю я з тобою мовчки, Тиша хмарою проплива...

18. Трансформований фразеологічний зворот ужито в реченні

А «Щось баба явно передала куті меду, – подумав я

Б Чого вискочив як Пилип з конопель?

В Життя прожити не поле перейти, особливо якщо воно заміноване

Г Говорю я з тобою мовчки, Тиша хмарою проплива...